

<p>विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेची संशोधन पत्रिका</p> <h1>अर्थमीमांसा</h1> <p>भारतीय सौर शके १९३७ (जुलै-डिसेंबर २०१५/ खंड ८, अंक २)</p> <p>.....</p> <p>□ प्रमुख संपादक □ दि.व्यं.जहागिरदार</p> <p>.....</p> <p>□ सहाय्यार मंडळ □ श्रीनिवास खांदेवाले प्रमोद लाखे प्रशांत हरमकर जनार्दन काकडे</p> <p>.....</p> <p>□ संपादकीय पत्रव्यवहार □ दि. व्यं. जहागिरदार “व्यंकटेश”, १२, गुलमोहर कॉलनी, कॅम्प, अमरावती - ४४४ ६०२ दूरध्वनी (०७२१)-२६६१८५१</p>	<p>अनुक्रमणिका</p> <ul style="list-style-type: none"> मानव विकास : संदर्भ महाराष्ट्र - वनिता चोरे १ कार्ल मार्क्सचे ‘दास कॅपिटल’ - एस.व्ही.खांदेवाले..... ११ Estimates of Poverty in Maharashtra - Focus on Vidarbha - Anjali Kulkarni..... १५ २०१५ चे अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक उपभोग, दारिद्र्य आणि कल्याणाला समर्पित - प्रशांत हरमकर..... २४ Quality of Life in Maharashtra (With Special reference to Marathwada) - Dhanashri Mahajan ३३ - १४ वा वित्त आयोग - Report of the 14th Finance Commission - An Analysis - Mrunalini Fadnavis..... ४३ १४ व्या वित्त आयोगाच्या शिफारशी - एक टीप - दिलीप पांडुरंग महाजन - राजेंद्र रामराव गव्हाळे..... ५६ १४ वे वित्त आयोग की समीक्षा - उषा एन. पाटील..... ५९ Cooperative Federalism and Fourteenth Finance Commission - Sneha Deshpande..... ६३ १४ वे वित्त आयोग का अहवाल : कुछ पहलूओंकी समीक्षा - सोनल जनबंधू..... ७१ चौदाव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशी - आर.बी.भांडवलकर..... ७७ ● ग्रंथ परिचय ● ‘अर्थचित्रे’ - उत्तम दे. वाकोडकर ८१ ३९ व्या वार्षिक अधिवेशनाचा अहवाल ८६
--	--

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद कार्यकारिणी
(२०१५-१६)

- कार्याध्यक्ष
डॉ. सौ. मुक्ता जहागिरदार
- अध्यक्ष
डॉ. विनायक देशपांडे
- उपाध्यक्ष
डॉ. सुरेश जगताप
- कोषाध्यक्ष
डॉ. गौतम कांबळे
- सचिव
डॉ. राजेश चव्हाण (अमरावती विभाग परिक्षेत्र)
डॉ. गणेश मायवाडे (नागपूर विभाग परिक्षेत्र)
- प्रमुख संपादक - 'अर्थमीमांसा'
डॉ. दि. ल्यं. जहागिरदार
- जिल्हानिहाय प्रतिनिधी :
डॉ. प्राची देशपांडे (नागपूर शहर)
डॉ. संगीता काटमोरे (नागपूर ग्रामीण)
डॉ. पी. बी. तिलारे (चंद्रपूर)
प्रा. आर. बी. महेशकर (गडचिरोली)
डॉ. वर्धा गंगणे (गोंदिया)
प्रा. एस. बी. भुरे (भंडारा)
प्रा. एस. बी. बोडे (वर्धा)
प्रा. राजश्री रायभोग (अमरावती)
डॉ. प्रभाकर आठवले (अकोला)
प्रा. दिलीप महाजन (बुलढाणा)
डॉ. उषा पाटील (यवतमाळ)
- अक्षर जुळवणी व मुद्रक :
कॉम्प्यूटर-नेटवर्क (नरेंद्र पांडरीकर)
अमरावती. मो. ९८५०२८३२४६
email : narendrapandharikar@gmail.com

आजीव सदस्यता शुल्क : रु. १०००/-
आहे, ही रक्कम सचिव डॉ. राजेश चव्हाण,
प्रभारी प्राचार्य, कळी महाविद्यालय, परतवाडा
यांचेकडे "विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद" या
नावाने ड्राफ्टने पाठवावी.

ICSSR च्या पश्चिम विभागीय केंद्रातर्फे
"अर्थमीमांसा" या संशोधनपर पत्रिकेस
अनुदान प्राप्त झाले आहे.

: स्वागत मूल्य :

- १) परिषद सदस्य - १०० रु.
- २) शैक्षणिक संस्था - १५० रु.

संपादकीय

‘अर्थमीमांसा’ खंड ८, अंक २ आपल्यापुढे सादर करतांना मला विशेष आनंद होत आहे. अर्थमीमांसेचा एक वर्षातील दुसरा अंक प्रथमच प्रसिद्ध होत आहे ही बाब परिषदेला भूषणास्पद वाटे. विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेचे माजी कार्याध्यक्ष व अध्यक्ष तसेच वर्तमान कार्याध्यक्ष, अध्यक्ष, सचिव आणि कार्यकारिणीचे सदस्य आणि परिषदेच्या सर्व आजीवन सदस्यांच्या पाठींब्यामुळे आणि सदभावनांमुळे प्रस्तुत अंक सिद्ध होऊ शकला याची मला जाणीव आहे. अर्थमीमांसेच्या या पूर्वीच्या अंकाप्रमाणे हा ही अंक आपणास आवडेल असा विश्वास वाटतो.

या अंकात ३९ व्या वार्षिक अधिवेशनाचे अध्यक्ष प्राचार्य डॉ. वनिता चोरे यांनी केलेल्या अध्यक्षीय भाषणाचा गोषवारा दिला आहे. वर्तमानकाळातील महत्त्वाच्या अशा मानव विकासावर महाराष्ट्राच्या संदर्भात त्यांनी आपल्या भाषणात विवेचन केले आहे. परिषदेने नागपूर येथे झालेल्या ३७ व्या वार्षिक अधिवेशनापासून अर्थशास्त्रातील सुप्रसिद्ध अभिजात ग्रंथाचा परिचय करून देणारे व्याख्यान आयोजित करण्याचा अभिनंदनीय उपक्रम सुरू केला आहे. त्याचे अन्तर्गत डॉ.एस.व्ही.खांदेवाले यांनी ‘दास कॅपिटल’ या ग्रंथावर परिषदेच्या अर्जुनी मोर येथे झालेल्या ३९ व्या वार्षिक अधिवेशनात भाषण दिले होते. डॉ.खांदेवाले यांनी दास कॅपिटलचा परिचय करून देतांना काही वर्तमान समस्यांचाही मार्क्सवादी दृष्टीकोनातून परामर्श घेतला आहे. ते भाषण या अंकात प्रसिद्ध करत आहोत. डॉ.अंजली कुळकर्णी यांचा "Estimates of Poverty in Maharashtra-Focus on Vidarbha" हा लेख महाराष्ट्रातील दारिद्र्याचे अनुमान करणारा असून त्यात विदर्भातील दारिद्र्याच्या स्थितीवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. इ.स. २०१५ चे अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक प्रो. अंगस डेटॉन यांना प्राप्त झाले. डॉ. प्रशांत हरमकर यांनी प्रो.डेटॉन यांनी उपभोग, दारिद्र्य आणि कल्याणाच्या अनुषंगाने जे संशोधन केले त्याचा सविस्तर आढावा ‘२०१५ चे अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक उपभोग, दारिद्र्य आणि कल्याणाला समर्पित’ या लेखात घेतला आहे. डॉ.धनश्री महाजन यांनी 'Quality of Life in Maharashtra' (With Special reference to Marathwada) या लेखात महाराष्ट्रातील जीवनमानाचा दर्जा स्पष्ट करतांना मराठवाड्यातील स्थितीच्या संदर्भात विवेचन केले आहे. डॉ.धनश्री महाजन आणि डॉ.अंजली कुळकर्णी यांनी अनुक्रमे मराठवाडा व विदर्भ या दोन विभागांच्या संदर्भात केलेल्या संशोधनाचा जाणीवपूर्वक अंतर्भाव या अंकात केला आहे.

१४ व्या वित्त आयोगाचा अहवाल डिसेंबर २०१४ मध्ये आयोगाचे अध्यक्षानी सादर केला

होता. या अंकात १४ व्या वित्त आयोगाच्या काही महत्वाच्या बाजूंची चर्चा करणारे सहा लेख प्रसिद्ध करित आहोत. विशेष म्हणजे इंग्रजी, मराठी व हिंदी या तीनही भाषेतून प्रत्येकी दोन लेख आहेत. डॉ. मृणालिनी फडणवीस आपल्या लेखात वित्त आयोगाची उद्दिष्टे, आणि अहवालातील विविध बाबींवर प्रकाश टाकला आहे. प्रा. दिलीप महाजन आणि डॉ. राजेंद्र गव्हाळे यांनी लिहिलेल्या लेखात १४ व्या वित्त आयोगाच्या शिफारशी स्पष्ट केल्या आहेत. डॉ. उषा पाटील यांनी आपल्या लेखात वित्त आयोगाचे गठन, अध्ययन विषय सांगून इ.स. २०१५-१६ या वर्षासाठी देशातील विविध राज्यांकडे किती रकमांचे हस्तांतरण होईल याची आकडेवारी दिली आहे. डॉ. स्नेहा देशपांडे यांनी सहकारी संघीय व्यवस्था आणि १४ वा वित्त आयोग यांच्या संदर्भात आपल्या निबंधात विवेचन केले असून वित्त आयोगापुढील वादप्रश्न आणि शिफारशी स्पष्ट केल्या आहेत. डॉ. सोनल जनबंधू यांनी वित्त आयोगाच्या अहवालातील काही महत्वाच्या पैलूंचे विवेचन करतांना विविध प्रकारच्या तूर्तीचे व राजकोषीय असंतुलनाचे योग्य परिक्षण केले आहे. डॉ. भांडवलकरांनी आपल्या लेखात १४ व्या वित्त आयोगाच्या विविध शिफारशींचे विविध पदांच्या सहाय्याने विवेचन केले आहे.

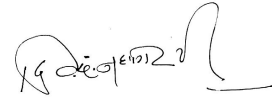
अर्थतज्ञ माधव दातार यांचा 'अर्थचित्रे' या २०१४ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकाचा परिचय प्रा. उत्तम वाकोडकर यांनी सविस्तरपणे करून दिला आहे.

अर्थमीमांसेचे वर्षातून दोन अंक निघणार असल्याने दर्जेदार लेखांची गरज आहे. लेखकांनी वर्षभर आपले लेख पाठविण्यात हरकत नाही. हे लेख काळजीपूर्वक तपासून घ्यावेत तसेच संदर्भ ~~XorBmV6 r0z nÖVrZdJrd0. AV0r_r0g Oar~~ ICSSR द्वारा आर्थिक सहाय्य मिळाले असले तरी उत्पन्नासाठी जाहिरात प्राप्त करणे गरजेचे आहे. या अंकात मिळालेल्या जाहिरातीसाठी प्राचार्या डॉ.वनिता चोरे यांचे सहकार्य मिळाले. आपल्या वर्षभरासाठी सहा जाहिराती हव्यात. या सोबत महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयांसाठी अर्थमीमांसेचे अंक आपण देऊ शकतो. सर्व सभासदांनी याकडे कृपया लक्ष द्यावे. हा अंक सिद्ध करतांना सल्लागार मंडळाचे सहकार्य मिळाले. विशेषतः डॉ. हरमकरांची अंक सिद्ध करतांना मदत झाली.

या अंकातील सर्व लेखकांनी आपले लेख निर्धारित वेळेत पाठविलेत त्याबद्दल सर्वांचे आभार. कॉम्प्यूटर नेटवर्कचे नरेंद्र पांढरीकर यांनी नेहमीप्रमाणे हा अंक सुबकपणे तयार करून दिला त्याबद्दल त्यांचे आभार.

दिनांक : १५ डिसेंबर २०१५

स्थळ : अमरावती.

(दि.व्यं.जहागिरदार)

प्रमुख संपादक - 'अर्थमीमांसा'

मानव विकास : संदर्भ महाराष्ट्र

(विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेचे ३९ वे वार्षिक अधिवेशन अर्जुनी /मोर (जि.गोंदिया) येथे ३१ जानेवारी व १ फेब्रुवारी २०१५ चे दरम्यान संपन्न झाले. तेथील अध्यक्षीय भाषणाचा हा गोषवारा आहे.)

वनिता चोरे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
कै.ना.अ.देशमुख महाविद्यालय,चांदूरबाजार, जि. अमरावती.

प्रास्ताविक :

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेच्या ३९ व्या अधिवेशनाच्या अध्यक्षपदी माझी निवड करून मला जो सन्मान दिला त्याबद्दल सर्वांप्रति कृतज्ञता व्यक्त करते. अर्थशास्त्राच्या प्रश्नांची सैद्धांतिक व व्यावहारिक दृष्टीकोणातून चर्चा करण्याच्या प्रमुख उद्देशाने परिषदेची स्थापना करण्यात आली. मागील ८ वर्षांपासून 'अर्थमीमांसा' संशोधन पत्रिकेचे प्रकाशन हा उपक्रम परिषदेने सुरू ठेवून फार मोलाची कामगिरी केली आहे. याचा आम्हाला सार्थ अभिमान आहे. परिषदेची ही यशस्वी वाटचाल अशीच चालत राहावी.

नैसर्गिक सानिध्यात असणारे अर्जुनी मोरगाव येथील शिवप्रसाद जायसवाल महाविद्यालयामध्ये तालुक्याच्या पातळीवर नागपूर विभागामध्ये ३९ व्या वार्षिक अधिवेशनाचे आयोजन केले. अध्यक्षांनी आर्थिक दृष्टीने प्रेरित विषयांवर भाष्य करण्याची असणारी परंपरा जोपासत अध्यक्षीय भाषणात 'महाराष्ट्राचा मानव विकास अहवाल २०१२' चा संदर्भ घेत प्रादेशिक असमतोल विषमतेवर मी विश्लेषण केले आहे.

जागतिक स्तरावर मानव विकास अहवाल सर्वप्रथम १९९० मध्ये प्रसिद्ध झाला. २५ वर्ष पूर्ण

झाले आहे भारताने २००१ मध्ये प्रथम अहवाल प्रसिद्ध केला त्याचप्रमाणे महाराष्ट्राने २०१२ मध्ये हा अहवाल प्रसिद्ध केला त्याचा परामर्श तीन भागामध्ये घेतला आहे. मानव विकासाचे विकास प्रक्रियेतील महत्व, जागतिकदृष्ट्या तौलनिक अध्ययन करून भारतीय अर्थव्यवस्थेमधील महत्व व महाराष्ट्रातील मानव विकास निर्देशांक, अहवालाची वैशिष्ट्ये व प्रादेशिक विषमता अभ्यासण्याचा प्रयत्न केला आहे.

जगामध्ये आर्थिक विकासाची परिणती मानव विकासात झाली पाहिजे अशी अपेक्षा आणि आशा आज गृहीत धरली जाते. आर्थिक विकासाचे निर्देशक मानवाच्या विकासाशी निगडीत आहेत. या अर्थाने मानव विकासाच्या संदर्भात मानवाच्या निवडीची व्याप्ती वाढविण्याची तसेच व्यक्तीच्या कल्याणाची पातळी उंचावण्याची ही प्रक्रिया मानली जाते. त्यामुळे विकासाकरिता कल्याणाची साधने सर्वांना उपलब्ध करून देण्यावर मानवी विकासाच्या दृष्टिकोनाचा भर आहे.

विकास म्हणजे केवळ मिश्र अंतर्गत उत्पादनेतील(GDP) विकास नसून मानवांशी संबंधित क्षमतांचा विकास होय. हे ग्राह्य धरून आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेकडे मानवी क्षमतांच्या

विस्ताराची प्रक्रिया यादृष्टीने बघितले पाहिजे. त्यादृष्टीने मानव विकासाचे आर्थिक विकास प्रक्रियेतील महत्त्व लक्षात घेता मानव विकासावर समाजाला भर द्यावा लागेल.

मानव विकास संकल्पना व मानव विकास निर्धारित करणारे घटक :

आर्थिक विकासाच्या विश्लेषणात मानवी क्षमतांच्या विकासाला मध्यवर्ती स्थान मिळाले. विकासाच्या प्रक्रियेकडे क्षमतांच्या विस्ताराची प्रक्रिया यादृष्टीने बघितले पाहिजे असा विचार समोर आला. विकास म्हणजे क्षमतांचे संरचन असा अर्थ लावला गेला. मानवी क्षमतांच्या विकासासाठी योग्य संधी समाजातील बहुसंख्य लोकांना, समाजातील दुर्बल वर्गाला सुद्धा प्राप्त झाली पाहिजे. म्हणून विकासाचा विचार समाजातील लोकांना उपलब्ध संधीच्या विस्ताराच्या स्वरूपात करायला हवा असे ड्रेझ आणि अमर्त्य सेन यांनीही म्हटले. मानवी जीवनाची गुणवत्ता सुधारण्यातील विकासाच्या लाभात वाटा मिळविण्यातील अपयश हे बहुधा संधींची कमतरता व विषमता यांच्याशी संबंधित असते म्हणून सामाजिक संधीचा विस्तार, म्हणजे विकास असेही म्हटले गेले. विकासात संधीचा विस्तार, प्रसार आणि प्रत्यय अभिप्रेत असल्याचे मानले गेले. संधीची उपलब्धता जितकी जास्त तितकी व्यक्तीला आपल्या क्षमतांच्या विकासाबाबत तसेच विकासाच्या फलनिष्पत्तीत सहभागी होण्याबाबत, पर्यायाने कल्याणाची साधने प्राप्त करण्याबाबत निवडीची संधी मिळू शकेल. म्हणून विकास ही निवड वा चयन विस्ताराची प्रक्रिया मानली जाते.

निवडीची कक्षा विस्तारित करणे व मानवाचे कल्याण साध्य करणे यांची सांगड म्हणजे मानव

विकास. मानव विकास ही संकल्पना मूलभूत गरजांची पूर्तता करण्याच्या संदर्भातील विचार प्रक्रिया होय असे रॉबिन्सन, क्रुगर, मॅकलेलण्ड इ. अभ्यासकांनी देशाच्या आर्थिक विकासाची प्रक्रिया भौतिक संसाधनाच्या संपन्नतेबरोबरच मानवी संसाधनाद्वारे प्रभावित होते असा निष्कर्ष काढला. विषमता, दारिद्र्य, मानवी संसाधनांचा अपुरा वापर यावर मात करण्यासाठी मानवी क्षमतांच्या वापराची गरज आहे. मानव विकास अपेक्षित पातळी गाठण्याबाबत मानवी क्षमतांचे महत्त्व अनेक अर्थतज्ञांच्या विचारांमधून स्पष्ट झाले आहे. यातून मानव विकासाची कल्पना उदयास आली. मानवी क्षमतांच्या विकासाबाबत मानवी भांडवल विकास दृष्टिकोन आणि मानव विकास दृष्टिकोन असे दोन दृष्टिकोन आहेत. पहिल्या दृष्टिकोनानुसार व्यक्तीला विकासाचे साधन मानल्या जाते. या सिद्धांतांच्या मते शिक्षण, प्रशिक्षण, आरोग्य पोषण इ. वरील खर्चाच्या माध्यमातून व्यक्ती स्वतःमध्ये गुंतवणूक करते. त्यामुळे त्यांची शारीरिक क्षमता तसेच कार्यकुशलता वाढते. वेतन व उत्पादन फलन दोन्हीवर अनुकूल परिणाम होतो. विकासाला चालना मिळते.

मानवी क्षमतांच्या विकासाला महत्त्व देणाऱ्या मानवी संसाधन विकास आणि मानव विकास या दोन्ही दृष्टिकोनांनुसार शिक्षण आरोग्यादी साधनीभूत घटक समान आहेत. तथापि मानव विकास दृष्टिकोन आर्थिक विकासाला नाही तर व्यक्तीला केंद्रस्थानी मानतो. मनुष्याला विकासाचे साध्य मानतो. त्यामुळे त्याची कक्षा व्यापक होते. उदा. सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने शिक्षण, आरोग्याच्या दृष्टीने वैद्यकीय सुविधांबरोबर मूलभूत आरोग्य सेवांवर भर.

मानव विकासाच्या संदर्भात मानवाला

सामाजिक व आर्थिक संरक्षण प्रदान करण्याची आजची व्यापक संकल्पना अर्थपूर्ण करण्याकरिता मानव विकासाचे घटक निर्धारित करून संसाधने उपलब्ध करून देणे येथे अभिप्रेत आहे. दारिद्र्य व विषमता कमी करण्यासाठी प्रयत्न, शिक्षण, आरोग्य, इ. मूलभूत गरजांची व्यवस्था, संसाधनांचे न्याय्य वितरण, रोजगाराची निर्मिती इ. करिता धोरण निर्धारित करणे व प्रभावी अंमलबजावणी केल्यास मानवाला विकासाची संधी उपलब्ध राहील. याचाच अर्थ मानव विकासाच्या संदर्भात सामाजिक सुरक्षितता महत्त्वाची आहे. सामाजिक सुरक्षिततेचा पाठपुरावा सामाजिक साधनाद्वारे व्हावा असे अमर्त्य सेन आणि ड्रेझ म्हणतात. याचाच अर्थ मानव विकास संकल्पना ही मूलभूत संधीची समानता क्षमतांचा पुरेसा वापर, सातत्य, न्याय्यता, सुरक्षितता, यांना अनुसरून शिक्षण, आरोग्य, उत्पन्न या घटकांवर निर्भर आहे. या घटकांना उच्च नैतिक मूल्यांना आदर्श मानून ती प्राप्त करण्याची मानवी समाजाला अपेक्षा असते. या आधारे व्यक्तीचा विकास व समाजाचा विकास सैद्धांतिकदृष्ट्या महत्त्वाचा मानला आहे. त्यादिशेने प्रयत्न वृद्धिंगत होत आहे.

जागतिक पातळीवर मानव विकास निर्देशांक:

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या विकास कार्यक्रमाद्वारे इ.स. १९९० मध्ये (UNDP) ने पहिला मानव विकास अहवाल प्रसिद्ध केला. या अहवालानुसार संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या १९२ सदस्य राष्ट्रांपैकी १८० राष्ट्रांचा तसेच हाँगकाँग व पॅलेस्टिनी भूभाग ह्यांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. सर्व देश एकूण चार वर्गांमध्ये विभागले आहे. अति उच्च, उच्च, मध्यम व कमी मानवी विकास. इ.स. २००७ पासून अति उच्च विभागातील देशांना विकसीत तर उर्वरित

तीन विभागांमधील देशांना विकसनशील देश असे संबोधण्यात येते.

मानव विकासाच्या संदर्भात संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानव विकास अहवालानुसार (२००९, २०१३) जगातील मानव विकास निर्देशांकानुसार सर्वात जास्त मानव विकास निर्देशांक नॉर्वे या देशाचा असून तो ०.९७१ इतका आहे. तर सर्वात कमी नायजेरिया या देशाचा असून तो ०.३४० इतका आहे. अमेरिकेचा ०.९३६ असून, भारताचा मानव विकास निर्देशांक ०.५५४ असून भारताचा क्रमांक १३४ आहे. चीनचा मानव विकास निर्देशांक ०.६९५ असून त्याचा क्रमांक १०१ इतका आहे. विविध निर्देशांकाच्या आधारे देशांची तुलना करून मानव विकासाबाबतची स्थिती अहवालामध्ये विशद केली आहे. UNDP ने मानव विकास निर्देशांक मूल्यांचे तीन गट पाडले आहेत व त्यानुसार देशांचे वर्गीकरण केले आहे. मानव विकास देशांक मूल्य हे ० ते १ च्या दरम्यान असते. ०.०० ते ०.४९९ निर्देशांक मूल्य असणारे देश निम्न मानव विकास गटात ०.५० ते ०.७९९ मूल्य असणारे मध्यम मानव गटात तर ०.८०० ते १.०० निर्देशांक मूल्य असणारे देश उच्च मानव विकास गटात आहेत.

मानव विकास निर्देशांकाचे मापन करण्यासाठी तीन घटकांचा आधार घेतला जातो. आरोग्य व शिक्षण या दोन घटकांच्या बाबतीत भारताची प्रगती समाधानकारक नाही. भारतात सरासरी आयुर्मान ६५.४ वर्षे असून नॉर्वेत ८१.३ वर्षे आहे. श्रीलंकेत ते ७५.१ वर्षे तर चीनमध्ये ७३.७ वर्षे आहे. शाळेत घालविलेली सरासरी वर्षे नॉर्वेत १२.६ वर्षे तर श्रीलंकेत ९.३ वर्षे तर भारतात केवळ ४.४ वर्षे आहे. या क्षेत्रात भारताला अधिक प्रयत्न करावे

लागतील, त्यानुसार खर्च व धोरण ठरवावे लागेल.

भारतातील मानव विकास :

विविध निर्देशांकाच्या आधारे मानव विकासाबाबतची स्थिती अहवालांमध्ये विशद केली. १९९७ मध्ये भारताचा क्रमांक १३५ होता. २००४ मध्ये १२७ क्रमांक होता. २००७ मध्ये १२८ व्या क्रमांकावर होता व २०१३ मध्ये भारताचा मानव विकास निर्देशांक ०.५५४ असून १३४ वा क्रमांक आहे. येथे घसरण झालेली निदर्शनास येते.

तक्ता क्र. १ मध्ये भारतातील प्रांतनिहाय मानव विकास निर्देशांक दर्शविले आहे. UNDP आणि भारत सरकारच्या योजना आयोगाद्वारे मानव विकास अहवाल तयार करण्यासाठी प्रोत्साहित केले जाते. भारतामध्ये २००१ च्या मानव विकास अहवालात ०.०० ते ०.३५, ०.३६ ते ०.६४ आणि ०.६५ ते १.०० असे तीन गट पाडले. आयुर्मान, साक्षरता, प्रतिव्यक्ती उत्पन्न, लिंगभेद विरहित सामाजिक सुरक्षितता, बालमृत्यूदर यासारख्या निर्देशांकांच्या आधारावर मानव विकास निर्देशांकाचे मापन करून इ.स. २०११ मध्ये 'भारताचा दुसरा मानव विकास अहवाल' प्रसिद्ध झाला. मानव विकास

निर्देशांकाच्या आधारावर भारताची वाटचाल प्रगतिपथावर आहे असे दर्शविले आहे. परंतु आरोग्य, शिक्षणाच्या संदर्भात वंचनाचे प्रमाण फार मोठे आहे. भारताचा मानव विकास अहवाल २००१ च्या नुसार केरळ राज्याचा मानव विकास निर्देशांक ०.६३८ असून ते प्रथम स्थानावर, पंजाब ०.५३७ द्वितीय स्थानावर, तामिळनाडू ०.५३१ तृतीय स्थानावर तर महाराष्ट्र ०.५२३ चौथ्या स्थानावर होते. बिहारचा सर्वात कमी निर्देशांक ०.३६७ होता. तर दुसऱ्या बाजूला उत्तरप्रदेश, आसाम, मध्यप्रदेशचा मानव विकास निर्देशांक ०.४०० पेक्षा कमी होता. २०११ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या दुसऱ्या मानव विकास अहवालामध्ये मानव विकास निर्देशांकानुसार केरळ (०.७९०) प्रथम स्थानावर, दिल्ली (०.७५०), हिमाचल प्रदेश (०.६५२), पंजाब (०.६०५), आसाम (०.५७३), आंध्रप्रदेश (०.४७३), मध्यप्रदेश (०.३७५), कर्नाटक (०.५१९), तामिळनाडू (०.५७०) महाराष्ट्र राज्याचा क्रमांक (०.५७२) घसरला आहे. बिहारचा सर्वात कमी (०.३६७) आहे.

तक्ता क्र. १

भारतामधील निवडक प्रांतांचे मानव विकास निर्देशांक

अ.क्र.	प्रांत	मानव विकास निर्देशांक (२०११)	क्रमांक
१	आंध्रप्रदेश	०.४७३	१५
२	आसाम	०.५७३	१६
३	बिहार	०.३६७	२१
४	दिल्ली	०.७५०	०२
५	गुजरात	०.५२७	११
६	हरियाणा	०.५५२	०९
७	हिमाचल प्रदेश	०.६५२	०३
८	कर्नाटक	०.५१९	१२

९	केरळ	०.७९०	०१
१०	महाराष्ट्र	०.५७२	०७
११	मध्यप्रदेश	०.३७५	२०
१२	पंजाब	०.६०५	०५
१३	पश्चिम बंगाल	०.४९२	१३
१४	तामिळनाडू	०.५७०	०८
१५	उत्तरप्रदेश	०.३८०	१८

(स्रोत : भारत मानव विकास अहवाल २०११)

भारतामधील प्रांतनिहाय मानव विकास निर्देशांकानुसार असमानता निदर्शनास येते. त्यामुळे रोजगार निर्मितीद्वारे विकास प्रक्रिया गतिमान करण्याची गरज आहे. केरळमध्ये साक्षरता दर ९१ प्रतिशत तर स्त्री साक्षरता दर ८८ प्रतिशत इतका जास्त आहे. लोकसंख्या वृद्धी दर ४.९ प्रतिशत स्त्री-पुरुष अनुपात १००० पुरुष = १०८४ स्त्रिया आहे. बिहारचा लोकसंख्या वृद्धी दर २५.४ प्रतिशत आहे. ग्रामीण रोजगार गुजरातमध्ये सर्वात कमी होता. (दरहजारी फक्त ३०) केरळमध्ये तो ग्रामीण भागात ६८ तर नागरी भागात ६१ होता. केरळमध्ये बालमृत्यूदर सर्वात कमी (दर हजारी १२) होता. जन्मदर केरळमध्ये १४.९ होता तर महाराष्ट्रामध्ये १६.६, बिहारमध्ये भारतीय पातळीपेक्षा (२१.६) वर २५.०९ आहे. भारतामधील ही स्थिती मानव विकास निर्देशांकानुसार विषमता दर्शविणारी आहे. ती कमी करण्यासाठी आरोग्य व शिक्षणावरील खर्चाचे प्रमाण वाढविणे आवश्यक आहे. हा खर्च उत्पादन वाढीस सहाय्यभूत ठरतो. प्रांतनिहाय विषमतेबरोबर देशामध्ये ग्रामीण व शहरी विषमतेतही सहअस्तित्व दिसून येते.

भारतामध्ये सामाजिक क्षेत्रावरील खर्चाचे प्रमाण वाढले असले तरी सरकारच्या एकूण खर्चाच्या

वाढीच्या तुलनेत ही वाढ फार मंद आहे. एकूण खर्चापैकी शिक्षणावर होणारा खर्च जेमतेम ४ प्रतिशतच्या थोडा अधिक आहे. आरोग्य व कुटुंब कल्याणावरील खर्च २.०९ प्रतिशतवरून १.९९ प्रतिशत पर्यंत घटला आहे. नॅशनल सॅम्पल सर्वेच्या ६८ व्या फेरीनुसार कुटुंबाचा उपभोग खर्च शहरी भागात मासिक १००० रु. च्या खाली व ग्रामीण भागात रु. ८१६ चे खाली खर्च असणाऱ्यांची दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्या २१.९ प्रतिशत होती. ग्रामीण भागात हे प्रमाण २५.७ प्रतिशत तर शहरी भागात हे प्रतिशत १३.७ आहे.

महाराष्ट्राचा मानव विकास अहवालाचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये :

महाराष्ट्र राज्याचा पहिला मानव विकास अहवाल २००२ मध्ये तर दुसरा 'महाराष्ट्र राज्य मानव विकास अहवाल २०१२' नुकताच २०१४ मध्ये प्रसिद्ध झाला आहे. महाराष्ट्र हे प्रगत राज्य मानले जाते. २०१२ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या भारताच्या मानव विकास अहवालात महाराष्ट्राचे मानव विकास मूल्य ०.५५४ असून भारतामध्ये महाराष्ट्र चौथ्या क्रमांकावर होता. महाराष्ट्र राज्य मध्यम मानव विकास गटात येणारे राज्य आहे. २०१२ च्या महाराष्ट्राच्या मानव विकास अहवालात महाराष्ट्राचा २००२ आणि

२०१२ या दोनही वर्षासाठीचा मानव विकास निर्देशांक दिला आहे. त्यानुसार २००२ साली मानव विकास निर्देशांक ०.६६६ होता तर इ.स. २०१२ यावर्षासाठी महाराष्ट्राचा मानव विकास निर्देशांक ०.७५२ आहे. महाराष्ट्र भारतामध्ये सातव्या क्रमांकावर आहे.

मानव विकास निर्देशांक मूल्यांचे मापन करण्यासाठी काही मुख्य निर्देशकांच्या आधारे महाराष्ट्रामध्ये विभागनिहाय मापन करण्यात आले आहे.

- * २०११ मानव विकास निर्देशांक तयार करण्याकरिता ०.४३० पेक्षा कमी मानव विकास निर्देशांक असलेल्या १२ जिल्ह्याची निवड केली.
 - * महाराष्ट्र राज्यांची विकासाची स्थिती स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.
 - * मानव विकासात सर्वसमावेशक, समन्यायी विकासाला महत्त्व आहे.
 - * अहवालामध्ये राज्यस्तरीय विश्लेषणाबरोबर जिल्हापातळीवर माहितीचे संकलन व तुलनात्मक अध्ययन करण्यात आले आहे.
 - * मानव विकासाचा दृष्टीने असलेली आव्हाने व उपलब्ध संधीच्या सखोल अध्ययनासाठी सहाय्यक ठरावे.
 - * मानवी विकास पातळी उंचावण्यासाठीची उपाययोजना हा अहवालाचा महत्त्वपूर्ण भाग आहे.
- अशा वैशिष्ट्यांसह महाराष्ट्राचा मानव विकास अहवालांमध्ये खालील तीन प्रमुख संख्यात्मक व गुणात्मक बाबींचे चित्रण केले आहे.

- १) प्रतिव्यक्ती उत्पन्न
- २) साक्षरता दर
- ३) आरोग्य व पोषण

प्रतिव्यक्ती उत्पन्न इतर राज्यांच्या तुलनेत जास्त असले तरी दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण अन्य राज्यांपेक्षा जास्त आहे. याचाच अर्थ गरिबीचे प्रमाण जास्त असण्याचे कारण म्हणजे रोजगार उपलब्धतेचे प्रमाण कमी आहे. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार निर्मिती, स्वच्छ पिण्याचे पाणी, मल:निस्सारण व्यवस्था, आर्थिक संधीची पर्याप्तता, संधीचा विस्तार, निवडीचा विस्तार, मनुष्यांच्या शक्ततांचा विकास, सर्वांगीण व सर्वसमावेशी विकासाची उद्दिष्टे मानव विकास पातळी उंचावण्यास मदत करते.

विभागनिहाय तुलना :

महाराष्ट्रामध्ये प्रशासकीय दृष्ट्या सहा महसूल विभाग आहेत. कोकण, नाशिक, पुणे, औरंगाबाद, अमरावती व नागपूर. सहा महसूल विभागात ३५ जिल्ह्यांचा समावेश आहे. महाराष्ट्रातील ४३ प्रतिशत लोकसंख्या महानगरे आणि शहरात राहते. स्थलांतरणाचा प्रश्न ऐरणीवर आहे. पश्चिम महाराष्ट्र, विदर्भ, मराठवाडा, कोकण या चार प्रादेशिक विभागांची स्वतःची अशी भिन्न संस्कृती आहे. तसेच भिन्न आर्थिक परिस्थिती आहे. गेल्या काही दशकात महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असंतुलनाचे गंभीर वास्तव समोर येत आहे.

तक्ता क्र.२

महाराष्ट्रातील महसूल विभागानुसार मानव विकास निर्देशांक (२०१२)

अ.क्र.	विभाग	मानव विकास निर्देशांक
१.	कोकण	०.७२३
२.	नाशिक	०.६३८
३.	पुणे	०.६९६
४.	औरंगाबाद	०.६१६
५.	अमरावती	०.६३६
६.	नागपूर	०.६४६

(स्रोत : महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१२-१३)

वरील तक्त्यामध्ये महाराष्ट्रामधील सहा महसूल विभागाचे मानव विकास निर्देशांक दर्शविले आहे. कोकण विभागाचा मानव विकास निर्देशांक सर्वात जास्त असून औरंगाबाद विभागाचा निर्देशांक कमी आहे. अमरावती व नागपूर विभागाचा अनुक्रमे ०.६३६ व ०.६४६ आहे. महाराष्ट्र राज्याचा मानव विकास निर्देशांकांचे मापन करताना काही प्रमुख निदर्शक विशद केले आहे. महाराष्ट्राचे प्रतिव्यक्ती उत्पन्न शहरी भागात ९५,३३९ रु. व ग्रामीण भागात ३२,४५२ रु. आहे. लोकसंख्या २००१ मध्ये ९.९६ कोटी होती ती २०११ मध्ये ११.२४ कोटी (स्त्री-पुरुष संख्या ५.४० व ५.८४ कोटी) पर्यंत वाढली. २०११ च्या जनगणना अहवालानुसार नागरी संख्या ४५.२ इतकी आहे. सरासरी आयुर्मान ६७.२ वर्षे असून बालमृत्यूदर शहरी भागात ५.३ प्रतिशत व ग्रामीणभागात ७.३ प्रतिशत आहे. २०११ मध्ये स्त्री-पुरुषांचा साक्षरता दर अनुक्रमे ७५.४८ प्रतिशत व ८९.८२ प्रतिशत आहे. वरील निर्देशकांद्वारे महाराष्ट्राचा मानव विकास निर्देशांक वाढत असला तरी राज्यामध्ये ग्रामीण शहरी विषमता, विभागनिहाय विषमता, जिल्हानिहाय विषमता मोठ्या प्रमाणावर

वाढत आहे.

शिक्षण हा मानव विकासाचा प्रमुख निर्देशक आहे. मिर्दलच्या मते शिक्षण हे मानवी साधन संपत्तीच्या गुणवत्तेचा महत्त्वाचा निकष आहे. कारण शिक्षण मानवी शक्ततांचा (क्षमतांचा) संच वाढवणारा घटक आहे. शैक्षणिक स्तर उंचावणे, शिक्षणातील वंचनाचे प्रमाण कमी करून मानव विकासाचा महत्त्वपूर्ण निदर्शक म्हणून विचार होणे आवश्यक आहे.

मानव विकास निर्देशांकानुसार विषमतेचे

मापन :

भारतामध्ये विषमतेचे मापन गिनी गुणांकाद्वारे केले जाते. भारताच्या तुलनेत महाराष्ट्र राज्यामध्ये मानव विकास निर्देशांकाद्वारे विषमता ही ०.३९७ (०.३४३) वाढत आहे. भारतातील १९ प्रांतांमधील विषमता मानव विकास निर्देशांक महाराष्ट्र राज्याचा चौथा क्रमांक आहे. २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये २७.७५ प्रतिशत विषमता कमी झाली आहे असे असले तरी वास्तविकतः विभागनिहाय प्रतिव्यक्ती उत्पन्न, शिक्षण, सरासरी आयुर्मान, आरोग्य व पोषणातील विषमतेची वास्तविकता मानव

विकास निर्देशांकाद्वारे कशी आहे हे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. २०१२ च्या महाराष्ट्रातील मानव विकास अहवालानुसार महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये मानव विकास निर्देशांकातील घटकांमध्ये प्रगती झालेली आहे. परंतु जिल्हानिहाय विषमता मोठ्या प्रमाणावर आहे.

तक्ता क्र. ३

निवडक आंतर जिल्हा मानव विकास निर्देशांक

कमी मानव विकास निर्देशांक जिल्हे	निर्देशांक मूल्य	अति उच्च मानव विकास निर्देशांक जिल्हे	निर्देशांक मूल्य
नंदूरबार	०.६०४	सांगली	०.७४२
गडचिरोली	०.६०८	नाशिक	०.७४६
वाशिम	०.६४६	सिंधुदुर्ग	०.७५३
हिंगोली	०.६४८	रायगड	०.७५९
उस्मानाबाद	०.६४९	कोल्हापूर	०.७७०
नांदेड	०.६५७	नागपूर	०.७८६
जालना	०.६६३	ठाणे	०.८००
लातूर	०.६६३	पुणे	०.८१४
धुळे	०.६७१	मुंबई	०.८४१

तक्ता क्र. ३ नुसार महाराष्ट्रातील नऊ जिल्ह्यांमध्ये मानव विकास निर्देशांक अतिउच्च आहे तर कमी मानव विकास निर्देशांकामध्ये ९ जिल्ह्यांचा समावेश आहे. मुंबईचा निर्देशांक ०.८४१ सर्वात जास्त असून नंदूरबार जिल्ह्याचा सर्वात कमी ०.६०४ आहे. विदर्भामध्ये सर्वात कमी गडचिरोली ०.६०८ व वाशिम ०.६४६ आहे. अकोला उच्च मानव विकास निर्देशांकामध्ये आहे. विदर्भातील इतर सर्व जिल्हे मध्य मानव विकास निर्देशांकामध्ये आहे.

साक्षरता व प्रतिव्यक्ती उत्पन्न :

साक्षरतेमध्ये महाराष्ट्राची प्रगती चांगली आहे. महाराष्ट्राचा सरासरी साक्षरता दर २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये ६२.९ प्रतिशत वरून ७६.९ प्रतिशतपर्यंत म्हणजे १४ प्रतिशत जास्त आहे.

मुंबई जिल्ह्यात तो ९०.३ प्रतिशत आहे. नंदूरबार या जिल्ह्याचा तो ६३.० प्रतिशत आहे. शिक्षणामुळे शक्तीतांचा विकास होतो. त्यामुळे साक्षरता दर जास्त असेल तर तो मानव विकासाला सहाय्यभूत ठरतो.

मुंबई, नाशिक व सोलापूर वगळता पुणे विभागातील इतर जिल्ह्यात साक्षरता व मानव विकास निर्देशांक क्रमांकात फार तफावत नाही. औरंगाबाद विभागात अशी तफावत आहे. साक्षरतेमध्ये नागपूर व अमरावती विभाग प्रगत आहेत. नागपूर व अमरावती विभागात सर्व जिल्ह्यात ७० प्रतिशतपेक्षा जास्त साक्षरता दर आहे.

प्रतिव्यक्ती उत्पन्न :

प्रतिव्यक्ती उत्पन्न मानव विकास मापनाचा महत्त्वपूर्ण निदर्शक आहे. अहवालानुसार महाराष्ट्र

राज्याचे प्रतिव्यक्ती उत्पन्न सरासरी २००१ मध्ये २४,०३५ रु. आहे व २०११ मध्ये ९५,३३९ रु. आहे. जिल्हानिहाय प्रतिव्यक्ती उत्पन्नाचा विचार केल्यास मुंबईचे उत्पन्न २००१ मध्ये ४१,०३२ रु. तर २०११ मध्ये मुंबईचे सर्वात जास्त उत्पन्न १,५१,६०८ रु. आहे. त्याखालोखाल पुणे १,४०,५७० रु. आहे. ठाणे १,४०,६०८ रु., कोल्हापूर १,०१,०१४ रु, नागपूर १,००,६६३ रु, नाशिक ९१,६७३ रु. याचाच अर्थ महाराष्ट्रामध्ये वरील सहा जिल्हे फक्त सरासरीपेक्षा जास्त आहे. विदर्भामध्ये फक्त एकमेव नागपूर जिल्हा सरासरी उत्पन्नापेक्षा जास्त असून गडचिरोली जिल्ह्याचे प्रतिव्यक्ती उत्पन्न ४८,३११ रु. व वाशिम जिल्ह्याचे ५५,२०० रु. इतके कमी आहे. विदर्भातील इतर सर्व जिल्ह्यांचे प्रति व्यक्ती उत्पन्न ५३,००० रु. ते ५८,००० रु. दरम्यान आहे. औरंगाबाद विभागामध्ये एकही जिल्हा सरासरी उत्पन्नापेक्षा जास्त नाही. अशा प्रकारे विभागानुसार उत्पन्नातील विषमता स्पष्ट दिसून येते.

२००१ प्रमाणेच २०११ मध्येही प्रतिव्यक्ती उत्पन्न व साक्षरतेच्या दृष्टीने असलेल्या क्रमांकात फारसा फरक नाही. धनात्मक सहसंबंध हा जिल्हानिहाय क्रमांकामध्ये दिसून येते. परंतु ही स्थिती फक्त उच्च मानव विकास निर्देशांक असणाऱ्या जिल्ह्यांची आहे. धुळे जिल्हा प्रतिव्यक्ती उत्पन्न ६६,१४० रु. आहे परंतु तो जिल्हा कमी मानव विकास निर्देशांक मध्ये आहे. कारण तेथे साक्षरतेचा क्रमांक खाली आहे.

उत्पन्न आणि मानव विकास :

विकास हा सर्वच बाबतीत सारखा नसून जिल्हानिहाय असमानता निदर्शनास येते. पुणे, मुंबई,

नागपूर व सिंधुदुर्ग चार जिल्हे प्रतिव्यक्ती उत्पन्न, आरोग्य व शिक्षणाच्या संदर्भात अतिउच्च मानव विकासामध्ये आहेत तर गडचिरोली, नंदूरबार, हिंगोली, जालना आणि नांदेड हे जिल्हे कमी मानव विकास निर्देशांकाच्या गटामध्ये आहेत.

परभणी जिल्हा २००१ मध्ये कमी मानव विकास निर्देशांक गटामध्ये होता परंतु आरोग्य निर्देशांक २०११ मध्ये उच्च मध्ये असल्यामुळे तो कमी मधून मध्यम मानव विकास निर्देशांकात आहे. नवीन उपलब्ध आकडेवारीनुसार सर्व ४ ही घटकांमध्ये (साक्षरता दर, सर्वसाधारण नोंदणी दर, आरोग्य व उत्पन्न) २००१ च्या तुलनेत वाढ झाली आहे.

जिल्हानिहाय साक्षरता दरामध्ये विषमता आहे. नंदूरबार मध्ये सर्वात कमी साक्षरता दर आहे. गडचिरोली जिल्ह्याची स्थितीमध्ये देखील फारसा फरक नाही. ग्रामीण भागातील आरोग्यविषयक सुविधांमध्ये वाढ झाल्यामुळे मृत्युदरामध्ये घट आहे.

गडचिरोली व नंदुरबार जिल्ह्यांमध्ये इतर जिल्ह्यांपेक्षा कमी सुविधा आहे. गोंदिया जिल्ह्यामध्ये आरोग्य निर्देशांक कमी आहे. वाशिम जिल्हादेखील याच स्थितीमध्ये आहे. आरोग्य विषयक सुविधांची जबाबदारी केंद्र सरकारने राज्यांकडे सोपविली आहे. सरकारचा आरोग्य सेवांवरील खर्च २०११-१२ पर्यंत २४,०४४.६३ मिलीयन रुपये एवढा आहे. सार्वजनिक खर्च व कुटुंब कल्याण कार्यक्रमावरील खर्चाची अंदाजपत्रकातील तरतूद ०.६ प्रतिशत आहे. हा खर्च केरळमध्ये ०.८ प्रतिशत आहे. अंदाजपत्रकातील आरोग्य विषयक खर्चाची तरतूद फक्त ३.७ प्रतिशत आहे. हा उद्दिष्टापेक्षा (७-८ प्रतिशत) निम्मा आहे. २००८-०९ मध्ये महाराष्ट्र राज्यामध्ये प्रतिव्यक्ती ३५१ रु. आरोग्यावर होणारा

खर्च आहे तर केरळमध्ये हा खर्च ५०७ रु. व तामिळनाडू मध्ये ४२१ रु. आहे. ही प्रांतनिहाय भिन्नता दिसून येते. तसेच आरोग्यविषयक सुविधांमध्ये शहर व ग्रामीण भागातील विषमता आढळून येते. नागरी भागांमध्ये या सुविधांचे केंद्रीकरण झालेले आहे. १५ जिल्ह्यांमध्ये सरासरी खर्चापेक्षा कमी खर्च होत आहे.

समारोप :

महाराष्ट्र राज्यामध्ये मानव विकास निर्देशांकानुसार प्रादेशिक असमतोल विभागनिहाय, जिल्हानिहाय, शहर व ग्रामीण भागांमध्ये दिसून येतो. दारिद्र्य, विषमतेचे मापन केले तर महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात २९.५ प्रतिशत व शहरी भागात २४.५ प्रतिशत आहे. उपभोग खर्चामध्येही विषमता आहे. उत्पन्न व दारिद्र्याचा संबंध आरोग्य व शिक्षणाशी येतो. शिक्षण व आरोग्याचा संबंध शक्ततांचा, क्षमतांचा विकास घडविण्यासोबत येतो. जेथे उत्पन्न व विकास विषयक सुविधा सापेक्षदृष्ट्या जास्त प्रमाणात उपलब्ध असतात. तेथे शाश्वतीचा अभाव किंबहुना विसंगती आढळून येते.

संदर्भ सूची :

१. जहागिरदार दि.व्यं.(२००७) : आर्थिक जगत, खंड १, सेंटर फॉर एकाॅनॉमिक अँड सोशल स्टडीज, अमरावती.
२. सुन्दरम् दत्त एवं (२०१२) : भारतीय अर्थव्यवस्था, रामनगर, नई दिल्ली.
३. देशपांडे ज्योत्स्ना(२०१३):विकासाचे अर्थशास्त्र.
४. कुरुलकर (१९९७) : महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था.
५. जहागिरदार मुक्ता (जाने.-जून २०१०) : अर्थमीमांसा, विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेची संशोधन पत्रिका, 'महाराष्ट्राचा मानव विकास यश आणि अपयश'.

६. देशपांडे विनायक (२००९) : स्मरणिका - श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती. Status of District of Maharashtra having Low Human Development Index.
७. पाटील विद्या राजेंद्र (२०१४) : अर्थक्रांती, स्मरणिका मराठी अर्थशास्त्र परिषद, महाराष्ट्राचा मानव विकास निर्देशांक व प्रादेशिक असमतोल.
८. हरमकर प्रशांत (२००९) : स्मरणिका, - श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती. मानव विकास स्वरूप व व्याप्ती.
९. चोरे वनिता (२०१४) : अर्थक्रांती, स्मरणिका मराठी अर्थशास्त्र परिषद, महाराष्ट्रातील असमतोल : मानव विकास देशांकाद्वारे आरोग्य व पोषणाचे विशेष अध्ययन.
10. Dev S. Mahendra (2012):Inclusive Growth in India,Oxford University Press.
11. सेन अमर्त्य : Inequality & Poverty, Oxford University Press.
12. Mehrotra Santosh & Delamonica Enrigue (2008) : Eliminating Human Poverty, Orient Longman, Hyderabad.
13. UNDP (2011) : मानव विकास अहवाल
14. Govt. of India (2011) : Human Development Report.
15. Govt. of India (2011) : Economic Survey.
16. Govt. of Maharashtra (2002) : मानव विकास अहवाल, महाराष्ट्र.
17. Govt. of Maharashtra (2014) : Human Development Report.
18. महाराष्ट्र शासन (२०१२):महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी.

◆◆◆

कार्ल मार्क्सचे 'दास कॅपिटल'

एस.व्ही.खांदेवाले
सेवानिवृत्त प्राध्यापक, नागपूर.

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेच्या ३९ व्या वार्षिक अधिवेशनात दि. १ फेब्रुवारी २०१५ रोजी डॉ. एस.व्ही.खांदेवाले यांनी 'आर्थिक ग्रंथातील विचार विश्व' या मालेअंतर्गत तृतीय पुष्प गुंफले. त्यांच्या भाषणावर आधारित लेख.

कार्ल मार्क्सच्या जीवनकाळात इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांती पूर्ण झाली होती. मानवी श्रमाद्वारे जे उत्पादन होत होते ते आता यंत्राद्वारा सुरू झाले. आता उत्पादन तीन पाळ्यात सुरू झाल्याने ते वेगाने वाढू लागले. त्यामुळे इंग्लंड व त्यानंतर युरोपियन देश श्रीमंत होऊ लागले. मार्क्स हा जर्मन होता. त्याचे जे क्रांतीकारक विचार होते, त्यामुळे तो जर्मनीतून बाहेर घालविल्या गेला. ते फ्रान्समध्ये गेले. त्यांच्यावर समाजवादी विचारांचा प्रभाव पडला. अर्थात त्यांच्या लिखाणातून समाजवादी क्रांतीकारक विचार स्पष्ट होऊ लागले. त्यांच्या क्रांतीकारक विचारांमुळे त्यांना फ्रान्स मधूनही बाहेर घालविल्या गेले. ते इंग्लंडमध्ये आले व पुढील जीवन त्यांनी इंग्लंडमध्ये व्यतीत केले.

औद्योगिक क्रांतीमुळे इंग्लंडमध्ये सतत उत्पादन वाढत गेले. वाढत्या उत्पादनासाठी श्रमिकांची गरज होती. युरोपच्या विविध भागातून तेथे श्रमिक येऊ लागले. श्रमिक/कामगारांच्या श्रमिक संघात मार्क्स भाग घेऊ लागले. सर्वाधिक अभ्यास करणारी व्यक्ती अशी त्यांची ख्याती निर्माण झाली. युरोपातील विद्वान माणूस म्हणून ते ओळखले जाऊ लागले. ज्ञानेश्वर, आंबेडकर, मार्क्स यांना आपण श्रेष्ठ का समजतो? तर प्राप्त केलेले ज्ञान अंगी बाणून त्याचे

पचन करून त्या ज्ञानाची नव्याने मांडणी करण्याची त्यांची क्षमता असते. इंग्लंडमध्ये जी औद्योगिक प्रणाली उदयास येत होती, तिचा अचूक अंदाज मार्क्स यांना आला तसेच त्यातील संभाव्य बदलही त्यांना जाणवू लागले. त्यांनी पीएच्.डी. साठी जो अभ्यास केला तो निसर्गाचा अभ्यास करणाऱ्या ग्रीक तत्वज्ञानाशी संबंधित होता. कार्ल मार्क्स इंग्लंडमध्ये आल्यावर ते जे अर्थशास्त्राकडे वळले त्यामागे एक बातमी कारणीभूत होती. सरकारी जंगलात जाऊन लोकांनी लाकडे तोडलीत त्याबद्दल पोलीसांनी या लोकांविरुद्ध केसेस लावल्यात अशी ती बातमी होती. मार्क्सने प्रश्न असा निर्माण केला की, जंगल ही संपत्ती कोणाची? राज्याची की लोकांची? इ.स. १८४२ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या मार्क्स यांच्या 'मॅनिफेस्टो ऑफ कम्युनिस्ट पार्टी' या पुस्तकाबाबत लेनीन म्हणाले की या ग्रंथाचा प्रकाश युरोपभर आणि जगभर पसरला. लोक आवाकू झाले. त्यावेळी मार्क्स फक्त ३० वर्षाचे होते. माणूस कसे जीवन जगतो? मार्क्सने मानवाच्या व्यवहारातील आंतरसंबंध स्पष्ट केले. मार्क्सने भांडवलाचे महत्त्व, पैशाचे महत्त्व, राज्याचे कार्य अशा विविध विषयांच्या बाबत प्रत्यक्ष व्यवहारानुरूप विचार मांडले.

मार्क्स यांनी नव्या समाजाची संकल्पना मांडली. ही संकल्पना भौतिक स्थितीच्या आधारावर टिकलेली असून ती ईश्वर किंवा धर्म टाळून मांडली आहे. मात्र अजूनही अनेक समाज ईश्वरवादात अडकलेले दिसतात. विकासप्रक्रिया ही बदलाची प्रक्रिया आहे. त्यांनी विरोध विकासवाद स्पष्ट केला. पूर्वापार चालत आलेले विचार, घटना कालबाह्य ठरतात पण नष्ट होत नाही. त्यांचा नवीन विचारांशी संघर्ष होतो आणि त्यावरून विकास व त्याचा वेग ठरत असतो. ज्यावेळी नवीन विचार स्वीकारला जातो तेव्हा समाज पुढे जातो. जुन्या नव्या विचारात नुसताच संघर्ष होतो तेव्हा समाज तेथेच स्थिर राहतो. तर, कधी-कधी या विचार संघर्षातून समाज मागेही पडतो. व्यक्तीची जाणीव जेवढी तीव्र तेवढ्या प्रमाणात व्यक्ती बदल समजावून घेऊ शकते. म्हणून विरोध विकासवाद समजावून घेतला पाहिजे. विरोधविकासवाद ही अभ्यासाची एक महत्त्वाची पद्धत आहे.

औद्योगिक विकासात समाजात भांडवलदार व कामगार वर्ग निर्माण झाला. कार्ल मार्क्स यांनी त्यांच्या संबंधाचे अध्ययन केले व आपले वर्ग विश्लेषण स्पष्ट केले. वर्ग विश्लेषणाच्या अध्ययनाला अर्थशास्त्रात रिकार्डो, स्मिथ यांनीही काही प्रमाणात प्राथमिक स्वरूपाचे कार्य केले आहे. वास्तविक पाहता आजही जगात असा संघर्ष सुरू असूनही आपण मात्र त्याला वर्ग संघर्ष म्हणत नाही. किंबहुना तसे म्हणायला आपण घाबरतो. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत अति-उत्पादन संभवनीय आहे, त्यातून मंदी व अखेरीस किंमती कमी होतात. तसेच अन्य स्थितीत वा तेजीत महागाई वाढते. या दोन्ही स्थितीचा श्रमिकावर विपरित परिणाम होतो. व्यक्तीमधील

समानता कुठेच दिसत नाही. उलट असमानताच आढळते. संपत्तीची खाजगी मालकी मान्य केल्यामुळे अर्थव्यवस्थेत वर्गसंघर्ष अस्तित्वात येतोच. मानवाच्या इतिहासाकडे लक्ष दिले तर असे दिसते की सरंजमशाहीत जमीनदारी होती तेव्हा सरंजमदार विरुद्ध कुळे असा संघर्ष होता. औद्योगिकरण झाल्यावर मालक विरुद्ध श्रमिक असा संघर्ष झाला. पण यावर मात करण्याकरिता संसदेने विविध कायदे केले. लोकशाही म्हणजे केवळ राजकीय लोकशाही नव्हे ती अर्थव्यवस्थेतही हवी. खरे पाहता विकासाचा सामुहिकता हा घटक असावा. पण आजच्या बाजार व्यवस्थेत व्यक्तीस्वातंत्र्य वाढवल्याने विभिन्न प्रश्न निर्माण झाले आहे. त्यामुळे आपण खरोखर पुढे जात आहोत की मागे असा प्रश्न पडतो. कार्ल मार्क्सच्या संदर्भात हेलब्रॉर्नर असे म्हणतो की, तुम्ही मार्क्सला घाबरून किमान वेतन किंवा बोनस देता. अमर्त्य सेन यांनी एका ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत असे म्हणाले की मार्क्स यांनी त्यांच्या काळातील विविध वर्ग आणि त्यांचे महत्त्व तसेच प्रभाव प्रथमतः मांडले. परंतु नंतर मात्र सेन यांनी वर्गाचा विचार केला नाही. समाजवादी विचार व्यक्त करणाऱ्यांना म्हणूनच मोठे सन्मान वा पद मिळू शकले नाही हे लक्षात ठेवले पाहिजे. अर्थव्यवस्थेत बदल न करता दारिद्र्य दूर करता येईल असे मानणाऱ्यांचा एक गट आहे. परंतु प्रत्यक्षात असे होणे शक्य नाही असे म्हणावे लागते.

‘दास कॅपिटल’ हा ग्रंथ तीन खंडात असून आकाराने खूप मोठा आहे. पहिल्या खंडाची ७६५ पृष्ठे असून, दुसऱ्या खंडाची ५२२, तर तिसऱ्या खंडाची ८८४ पृष्ठे असून चौथ्या खंडाचे तीन भाग केलेले असून ते एकूण १४०० पृष्ठांचे आहे. दास कॅपिटलचा चौथा खंड कार्ल कौटस्की यांनी संपादित

करून १९०५ ते १९१० चे काळात तीन भागात प्रसिद्ध केला होता. एवढा मोठा आकार असणाऱ्या ग्रंथाचे वाचन आपण लक्षपूर्वक केले पाहिजे. मार्क्सच्या आयुष्यात या ग्रंथाचा पहिला खंड प्रकाशित झाला. उर्वरित खंड मार्क्सचा मित्र एंगल्स याने प्रसिद्ध केले. अर्थव्यवस्थेत जी उत्पादनपद्धती आहे तिचा अभ्यास केला तर असे दिसते की निर्माण केलेले मूल्य उपभोगापेक्षा जास्त असते. विशेष म्हणजे हे अतिरिक्त मूल्य श्रमातून निर्माण होते. मार्क्सने दास कॅपिटलचा दुसरा खंड जो १८८५ मध्ये प्रसिद्ध झाला त्यात भांडवलवादाच्या परिचलनाची प्रक्रिया सांगितली असून मजूरी, व्याज, नफा यांचे त्यात विश्लेषण केलेले आहे. नफा निर्माण झाल्यानंतर तो पुन्हा उत्पादन प्रक्रियेत वापरला जातो व त्यातून अधिक संपत्ती निर्माण केली जाते. त्याला आपण संपत्तीची पुनर्निर्मिती असे म्हणतो. मार्क्सने तिसऱ्या खंडात भांडवलवादी उत्पादन प्रक्रियेचे सर्वसाधारण विवेचन केलेले आहे. त्यातील विवेचनावरून आपल्याला पुन्हा श्रमिकांद्वारे अतिरिक्त मूल्य निर्माण होत असल्याचे लक्षात येते कारण कच्च्या मालापासून पक्क्या वस्तूनिर्मितीची प्रक्रिया अतिरिक्त मूल्य निर्माण करते. त्याचे विवेचन साम्राज्यवादाच्या संदर्भात लक्षात घेतले तर लक्षात येते की ब्रिटनप्रमाणे अनेक राष्ट्रांच्या वसाहती होत्या व ते सर्व आवश्यक तो कच्चा माल वसाहतीतून मिळवून वस्तू उत्पादन करीत होते. अतिरिक्त मूल्य सिद्धांतात स्मिथ, रिकार्डो इत्यादींच्या विचारांचा सविस्तर उल्लेख मार्क्सने केला आणि भांडवलशाही स्वतःच्याच ओझ्याने संपेल असा त्याने निष्कर्ष काढला. मार्क्सनी दास कॅपिटलचे लिखाण करतांना केवळ सामाजिक शास्त्रांचाच विचार केला नाही तर

भौतिकशास्त्रे, तंत्रज्ञान अशा शास्त्रांचेही त्यांनी अध्ययन केल्याचे लक्षात येते. त्यांनी समाजातील बदलाचा सर्वसाधारण सिद्धांत मांडण्याचा प्रयत्न केला.

वर्तमानकाळात विशेषतः २१ व्या शतकात विपणी किंवा बाजाराचा अर्थशास्त्रावर फार मोठा प्रभाव आहे. विकासाचे विवेचन विपणी किंवा बाजार व्यवस्था डोळ्यासमोर ठेवून केले जाते. शेतीमध्ये अधिक वा मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन वाढवायचे असेल तर Public Private Partnership (PPP) चा वापर करा असे सांगितले जाते. एवढे करूनही शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबतील का? तर नाही असेच उत्तर द्यावे लागेल. त्यासाठी शेती अर्थव्यवस्थेतील बिघाड थांबवले पाहिजे. गेल्या काही वर्षांपासून आधुनिकतेवर मोठ्या प्रमाणावर भर दिला जात आहे. युरोप व अमेरिकेतील जीवनमान डोळ्यासमोर ठेवून उपाय सांगितले जात आहेत. असे उच्च प्रतीचे जीवनमान जगातील सर्वांना द्यावयाचे असेल तर ५ पृथ्व्या लागतील. यावर उत्तरादाखल म्हणूनच असे म्हणता येईल की जीवनमानाचा स्तर कमी करावा लागेल. एका अभ्यासकाने असे म्हटले की वस्तू आणि सेवांच्या उपभोगापेक्षा आनंद (Happiness) महत्त्वाचा आहे. त्यासाठी ह्यूमन हॅपीनेस इंडेक्स काढला पाहिजे. विकास प्रक्रियेत जीडीपीच्या (GDP) वाढीला फार महत्त्व दिले जाते. वास्तविक पाहता चांगले सामाजिक संघटन विकासासाठी आवश्यक आहे. समाजातील आर्थिक विषमता कशी दूर होऊ शकेल याचे उत्तर बाजार अर्थव्यवस्थेपाशी नाही. पण मार्क्सवाद सर्वांच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने उपयोगी ठरू शकेल. विकास म्हणजे भौतिक वस्तूंचा वापर असे आपण समजतो. पण त्याचा परिणामांचा विचार

आपण करणार नसू तर आपल्याला सभोवतालचे अनेक प्रश्न सोडवता येणार नाही. उदाहरणार्थ प्रदुषणाचा प्रश्न. विकासासाठी आवश्यक ती वीज मुंबईत पोहोचवली जाते तर राख विदर्भात राहते. हा प्रश्न कसा सोडवणार? यू.एन.ओ.ने १९९१ पासून विकासाच्या काही समस्यांबाबत उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न यू.एन.डी.पी.च्या अहवालांमधून केला आहे. परंतु ही वरवरची मलमपट्टी आहे. सोवियत युनियनचे विघटन झाले. त्यानंतर असे मानले गेले की आता बाजार अर्थव्यवस्थेला पर्याय नाही. परंतु वर्तमानकाळातील समस्या योग्य प्रकारे सोडवायच्या असतील तर मार्क्सवादाशिवाय अन्य पर्याय नाही असेच म्हणावे लागेल.

समाजातील बदलांकडे आपण काळजीपूर्वक बघायला शिकले पाहिजे. त्या संदर्भात पुढील बाबी विचारात घेतल्या पाहिजेत. अ) समाजाने निसर्गाबरोबर रहावे. मार्क्सने हा मुद्दा सव्वाशे वर्षांपूर्वीच स्पष्ट केला होता. ब) ज्या विषमता समाजात निर्माण होतात त्या विषमतांकडे

सरकार डोळझाक करू शकेल. पण आपल्या सारख्या अभ्यासकांनी अशी डोळेझाक करता कामा नये. क) जंगल विषयक धोरणाचा विचार करतांना मानव व जंगल यातील संबंध लक्षात घेतला पाहिजे. लोकांनी समूह म्हणून वस्तू निर्माण कराव्यात व किंमती ठरवाव्यात. रोजगार गावात वा जवळपास प्राप्त होईल. स्मार्ट-सिटी ऐवजी स्लोसिटीचा प्रयोग करावा जो जगातील काही भागात चालू आहे. अशा प्रयोगात गांधी, मार्क्स, बौद्ध यांच्या विचारांचा गाभा दिसेल.

भांडवलशाहीचे विकासात योगदान होते पण आज तिचे दोष प्रकर्षाने दिसत असल्याने तिचे आज महत्त्व नाही. आपल्याला पर्यायी व्यवस्था हवी जी की वर जाणारी पण समांतर प्रभाव टाकणारी असावी. समाजाची पुनर्रचना करणारा विकेंद्रित विकास आपल्याला हवा आहे.

◆◆◆

Estimates of Poverty in Maharashtra - Focus on Vidarbha

Anjali Kulkarni

Ex-Professor & HOD, Department of Economics,
R.T.M. Nagpur University, Nagpur.

Poverty can be measured in different dimensions. Income-Poverty or its common proxy [because less unreliable to measure] consumption poverty is the most common measure of poverty. The second is material lack or want. Besides income, this includes lack of or little wealth or lack or low quality of other assets, such as shelter, clothing, personal means of transport, radios, television and so on. The third dimension of poverty is as explained by Amartya Sen, is known as capability deprivation. This includes human capabilities like skills, physical ability and also self respect in the society. The fourth is multidimensional view of deprivation.

The Planning Commission, the nodal agency for estimating the number and the proportion of people living below the poverty line at a national and state levels, separately for rural and urban areas makes poverty estimates based on a large sample survey of household consumption expenditure carried out by the National Sample Survey Organization [NSSO] approximately every

five years. The methodology for estimation of poverty has been reviewed from time to time. The Planning Commission constituted an expert group under the chairmanship of Prof Suresh Tendulkar in December 2005, which submitted its report in December 2009. The recomputed poverty estimates for the years 1993-94 and 2004-05 as recommended by the Tendulkar Committee have been accepted by the Planning Commission. As per the Tendulkar Committee Report, the national poverty line at 2004-5 prices was a monthly per capita consumption expenditure of Rs 446.68 in rural area and Rs 578.80 in urban areas in 2004-5. The above poverty line which refers to the national average, vary from state to state, because of price differential. The Tendulkar committee has mentioned in its report that the proposed poverty lines have been validated by checking the adequacy of actual private expenditure per capita near the poverty lines on food, education, and health by comparing with normative expenditures consistent with nutritional,

educational and health outcomes. The head count ratios for 1993-94 and 2004-05 released earlier by the Planning Commission and using the Tendulkar methodology though gives higher estimates of Head Count Ratios, as per Tendulkar methodology, the extent of poverty reduction is 8.1 percent which is not very different from the reduction of 8.5 percentage points as per Lakdawala methodology.

In the present analysis, Consumption data is used as a proxy for income in measuring poverty for Maharashtra and Vidarbha Region. The NSS data for various years reveal that in Rural Maharashtra, the estimates of absolute consumption showed a fall between 1999-2000 and 2004-5 and improved proportionately largely, by 2009-10 for all decile groups. This is also confirmed by the conventional estimates of poverty, which increased from 23.5 per cent to 29.6 per cent during the period between 1999-2000 and 2004-5.

Mean and Median are two alternative measures used in the analysis for better understanding of the level and extent of social inclusion or exclusion in the growth process. While mean is the most commonly used measure of average, it has a limitation in that it is influenced by outliers and hence represents largely changes in the consumption levels of richer segments. Median, on the other hand, is relatively a

robust measure of average for skewed distributions.

The Maharashtra Human Development Report [MHDR, 2012] used NSS data on consumption [2004-5] for measurement of poverty. In the NSS data, regions in Maharashtra are classified as Coastal, Inland Western, Inland Northern, Inland Central, Inland Eastern and Eastern.

Incidence of poverty across social Groups by regions for the State of Maharashtra :

Estimates based of the NSS 61st round indicate incidence of poverty or extent of deprivation for the six regions and four social groups of the State. They are Coastal, Inland Western, Inland Northern, Inland Central, Inland Eastern, Eastern. Out of these six regions, Inland Eastern and Eastern cover Vidarbha Region.

Inland Eastern and Eastern Region correspond to the Vidarbha region. Inland Eastern: Buldhana, Akola, Washim, Amravati, Yavatmal, Wardha and Nagpur. Eastern: Bhandara, Gadchiroli, Chandrapur and Gondia.

[District wise estimates of per capita consumption, inequality in consumption distribution and incidence of poverty were arrived at pooling the Central and State samples of the NSS data for the year 1993-94 and 2004-05. and it is reported in Maharashtra Human Development Report ,2012]

Incidence of Poverty for Rural Areas :

For the State as a whole, the estimate of incidence of poverty for the rural area is worked out as 29.6 per cent. The lowest incidence of poverty [9.5%] is witnessed by Inland Western Region and highest incidence [47.1%] is experienced by Eastern Region of the State. For the four social groups, i.e. ST, SC, OBC, Others, highest incidence of poverty [56.3%] is reported for ST population in rural Maharashtra followed by SC [44.8%], OBC [24.1%] and Others[18.6%]. . Region wise disaggregation of rural poverty shows highest incidence [70.8%] of poverty on ST population for Eastern part of the State. Inland Central Region ranked second in descending order showing incidence of rural poverty at 64.9% for SC population. Inland Northern and Coastal regions of the State followed the third and fourth rank in incidence of poverty for ST population in the State. This indicates heavy concentration of incidence of poverty amongst ST, followed by SC population. Incidence of rural poverty on OBC is relatively higher for Inland Central and Eastern Regions of the State. Category of 'Others' also experienced relatively higher incidence of poverty for Inland Central, Inland Eastern and Eastern parts of Maharashtra.[Inland Eastern and Eastern regions of the state of Maharashtra covers Vidarbha Region. According to the NSS report quoted by

MHDR, Eastern Region which covers part of Vidarbha Region i.e. Bhandara, Gadchiroli, Chandrapur and Gondia is poorest by median consumption level in rural Maharashtra.

Urban Maharashtra.

Incidence of Poverty/deprivation across Social Groups, by Region [2004-05] :

Urban areas of Maharashtra State experienced higher incidence of poverty [32.1%] than rural parts [29.6%] of Maharashtra. Wide variations in rural - urban incidence of poverty are observed for the Regions of the State. The highest incidence of poverty [66.2 %] is reported by Inland Central Region followed by Inland Northern Region[48.2%]. The lowest incidence of urban poverty [14.5%] is reported by Coastal areas of the State. Rural Coastal areas of Maharashtra experienced incidence of poverty which was almost double the Urban parts of the State. Inland Eastern areas of the State [which covers part of the Vidarbha Region] revealed lower incidence of poverty for the rural area [33.5%] than its urban counterparts. (Please refer Table No. 1) SC population in the urban part of the State experienced highest incidence of poverty [42.8%] followed by ST population [40.9%]. Even in rural areas of the State incidence of poverty is significant for SC population. Inland Central Region shows highly concentrated

incidence of poverty amongst SC,OBC and Others.

[Inland Eastern and Eastern regions of the state of Maharashtra covers Vidarbha Region. According to the NSS report (2004-05) quoted by MHDR, Eastern Region which covers part of Vidarbha Region i.e.Bhandara, Gadchiroli, Chandrapur and Gondia is poorest by median consumption level in rural Maharashtra].

The profile of consumption by social groups in urban areas is very similar to that in rural area. ST population performed the worst in Inland Eastern [Buldhana, Akola, Washim, Amravati, Yavatmal, Wardha, Nagpur and Eastern [Bhandara, Gadchiroli, Chandrapur and Gondia regions] with lowest mean and median values of consumption levels.

Mean and median consumption levels disaggregated by social groups, as per the NSS survey, quoted by MHDR 2012,report, ST population groups are found to be the worse off in mean and median levels of consumption. As regards the social groups, the welfare ranking based on the extent of deprivation in ascending order was for the social group Others, followed by the OBC, ST, and SC. The table in Annexure shows the incidence of poverty ,by Region across social groups,

Average Consumption, Inequality and Poverty across Districts of Vidarbha : Rural Vidarbha.

Disaggregation of NSS data on 11 अर्थमीमांसा 11 २०१५, खंड ८, अंक २ ***** (१८)

consumption for the districts of vidarbha shows lowest per capita consumption of cereals and highest incidence of poverty for Gadchiroli district [rural] in Vidarbha Region in 2004-05. The estimates show Average per capita per month consumption of Rs 413.4 and highest incidence of poverty in rural part of Maharashtra. It is followed by Amravati district with per capita per month consumption estimated at Rs 475.7. However, the incidence of poverty is only 29.4 per cent which is lower than even Nagpur district. Gondia [34.6 per cent incidence of poverty] and Yavatmal districts show higher incidence of poverty after Gadchiroli district in rural part of Vidarbha.(Refer Tabl no. 2)

There is a common misconception that poverty and inequality go together. In case of Gadchiroli district [rural], poverty and inequality is going hand in hand. Lowest per capita monthly consumption, coupled with highest incidence of poverty [51.9] and equally highest inequality in distribution of consumption [Lorenze ratio of 37.0], are distinguishing features of Gadchiroli [rural] district. However, in rural parts of Vidarbha, the highest inequality in consumption is displayed by Wardha district with estimates of Lorenze Ratio at 38.5 coupled with lowest incidence of poverty in Vidarbha.

The data for Average monthly consumption for the districts of Vidarbha for the year 1993-94, shows lowest per

capita consumption for the district of Buldhana(R) which is estimated at Rs.245.2 followed by Akola [Rs. 260.3] and Yavatmal (R) [Rs.270.4] districts. [37.8] followed by Chandrapur district. The incidence of poverty was also highest in Buldhana] followed by Chandrapur district though Chandrapur district reported relatively higher per capita consumption. The highest estimate of inequality, i.e. Lorenze Ratio [30.0], in 1993-94, was reported by Gadchiroli district followed by Wardha district.

Over a decade 1994-95 to 2004-05, inspite of the fact that all districts in Vidarbha Region had experienced a rise in per capita monthly consumption [at current prices], some of the districts witnessed rise in incidence of poverty. Amravati, Nagpur, Gadchiroli and Yavatmal districts experienced rise in incidence of poverty. Akola, Buldhana, Chandrapur and Wardha districts showed fall in incidence of poverty. Wardha district is a unique case reporting a significant fall in incidence of poverty at the same time significant growth in Lorenze ratio showing inequalities in consumption. Yavatmal and Amaravati districts also reported both rise in incidence of poverty as well as rise in Lorenze Ratio of inequality in consumption.

2U Urban Vidarbha-Average Per Capita Consumption, Inequality and Poverty:

Estimates of monthly per capita consumption at current price based on 61st

round of NSS show significant variations across the districts of Vidarbha. All the districts of Vidarbha fall below the State Average of Rs 1200.6. Chandrapur district is very close to the State Average in 2004-05. It is followed by Gondia and Nagpur. The lowest per capita monthly consumption is experienced by Washim District though they experienced growth in per capita consumption.

In 1994-95, Buldhana district experienced lowest per capita monthly consumption of Rs 283.3 followed by Akola (299.4), Yavatmal district (270.4) followed by Yavatmal (Rs. 270.4) & Akola (299.4). Surprisingly, highest consumption in 1993-94 was reported by Gadchiroli district. All districts in vidarbha experienced a significant growth in per capita consumption over the period 1993-94 to 2004-05.

Urban areas of Amravati Division exhibited highest incidence of poverty in 2004-5 followed by Wardha district in Nagpur Division.

Lorenze Ratio of inequality was highest for Gadchiroli district followed by Akola district. (Table No. 3)

Incidence of Poverty:

The district wise analysis of average per capita consumption [at current prices] shows significant growth in consumption over a period of 1993-94 to 2004-05. Many districts in Vidarbha Region experienced more than doubling of the per

capita consumption. However, these estimates are based on current prices. Looking to the rate of inflation, this growth in per capita consumption may not necessarily show growth in real terms. If one deflates it by price index, one can get real growth in per capita consumption.

The information pertaining to incidence of poverty, may give a real picture of growth in per capita consumption. District wise statistics of change in incidence of poverty for the Urban part of Region of Vidarbha, shows rise in incidence for poverty for Amravati, Gadchiroli, Wardha and Yavatmal districts, during 1993-94 to 2004-05. For Urban part of Gadchiroli district, the incidence of poverty increased from 6.1% to 39.5 % . For rural part Vidarbha also Gadchiroli district experienced rise in incidence from 28.6% to 51.9% . Amravati, Nagpur, Yavatmal districts also witnessed rise in incidence of rural poverty. In case of Wardha district, the incidence of rural poverty has shown a significant fall during 1993-94 to 2004-05.

Thus, no uniform trend is visible in case of incidence of rural or urban poverty for the districts of Vidarbha.

Expenditure on Food and Non- Food Items :

Various studies on consumption pattern shows falling share of food items with rising per capita income. In case of Vidarbha, most of the districts in Vidarbha

spend almost 50 percent of their income on food items. This indicates relatively higher proportion of income spent on food. With growth in household income this proportion may fall to thirty to twenty five per cent. The relationship between poverty and expenditure on non food items indicates higher level of poverty.

Poverty and Deprivation :

Poverty as reflected in lack of or inadequate availability of basic amenities like accessibility to safe drinking water or housing and sanitation facilities is another way of measuring poverty. These facilities improve quality of life and welfare of the population. In Vidarbha Region, Gondia and Gadchiroli district, only 17.5% and 19.5% of the households respectively avail the facility of tap water as a source of drinking water. [2011] This may imply that almost 80 percent of the population is deprived of this facility. Amravati and Nagpur districts are placed in a better position as less than 25% of the households are deprived of this facility. All the districts in the Vidarbha Region except Akola district experienced higher coverage of this facility. Between 2001 to 2011.

With respect to availability of latrin facilities within the household premises, it is again Gadchiroli district which showed highest deprivation followed by yavatmal district [2011]. However, a significant improvement is noticed in 2011 over 2001

as in case of Gadchiroli district the % of households having latrines in their premises improved from 18.8 per cent to 27.0 per cent. All districts in Vidarbha showed significant improvement in this respect. It may be interpreted as lesser deprivation in 2011 as compared to 2001.

Access to clean drinking water and sanitation has far-reaching implications for health outcomes. No doubt there are other sources of drinking water like wells, tube wells, Hand pumps etc. Distance to the source of drinking water has important implications for women and children.

The NSS data from 65TH round [2008-09], provides information availability of drinking water in sufficient quantities for households as it helps to look beyond access. In rural areas, 25 per cent of households reported unavailability of sufficient drinking water throughout the year compared to 12 per cent of urban households. It is also observed that in urban Maharashtra, nearly 70 per cent of households reporting insufficient drinking water belonged to the bottom 60% of the MPCE group.

Distance to the source of drinking water is important indicator along with accessibility to the drinking water. As has been mentioned earlier, in districts like Gondia, Gadchiroli less than approximately third of households had access to tap water [Household Census 2011]. Interestingly, the

data from 65th round of the NSS shows that the distance to the source of drinking water is found to decrease as one moves up the MPCE ladder. This is indicative of improved accessibility to drinking water.

Condition of Dwellings :

Using the data from household census, of 2011, it can be said that districts in Vidarbha Region were found to have lower proportion of households living in dwellings that are in good condition.

Classification of Districts based on Proportion of Households living in Dwellings in Good condition shows that 40 to 45 percent of the households in Buldhana, Washim, Yavatmal, districts, 50 to 60 per cent of the households in Amaravati, Wardha, Akola, Bhandara, Gondia, Gadchiroli, Chandrapur, districts and 60 to 70 per cent of the households in Nagpur district are living in dwellings in good condition..

The relationship between the quality of dwelling and consumption expenditure [captured by MPCE classes] comes forth quite clearly using data from 65th round of the NSS. In 2008-09, the proportion of households living in dwellings in bad conditions was the highest amongst the lowest MPCE households. The condition of dwellings showed an improvement with increase in the MPCE for both rural and urban areas. Access to financial resources, especially to slum dwellers to undertake

improvements in their dwelling structures, was reported to be a major constraint proportion of owner occupied houses was 60-70 percent.

Owner Occupied Houses :

The district wise classification of households by their ownership status show that only in two districts i.e. Washim and Amravati more than 80 per cent of the households are owned by the dwellers. In Bhandara, Buldhana, Akola, Wardha, Nagpur ,Gondia, Yavatmal 70 - 80 per cent of the households owned their dwelling. In Gadchiroli and Chandrapur districts the

Ownership status of the households in districts of Vidarbha appears to be relatively good which may indicate increased welfare or quality of life.

The above discussion shows the status of poverty in its various dimensions. The poverty scenario is disappointing if a comparison is made with other districts of the State of Maharashtra.

Table No. 1
Incidence of Poverty by Social Groups, by Regions, in Maharashtra: 2004-05

Region	ST	SC	OBC	Others	Total
Rural Areas					
Coastal	60.8	26.5	14.3	7.5	26.0
Inland western	19.9	15.3	7.8	8.3	9.5
Inland Northern	62.8	60.1	18.2	27.9	37.9
Inland Central	44.2	64.9	46.7	30.6	42.6
Inland Eastern	55.5	44.7	22.30	42.8	33.5
Eastern	70.8	46.9	40.7	35.8	47.1
Total	56.3	44.8	24.1	18.6	29.6
Urban Areas					
Coastal	18.2	18.5	19.4	12.0	14.5
Inland western	37.4	55.5	37.0	31.3	36.8
Inland Northern	60.5	55.5	50.2	41.8	48.2
Inland Central	48.1	69.4	65.5	65.2	66.2
Inland Eastern	59.3	49.2	40.7	50.9	46.9
Eastern	64.5	50.6	32.0	25.2	35.8
Total	40.9	42.8	35.6	26.8	32.8

Source: Maharashtra Human Development Report , estimates based on NSS 61ST round [2004-05]

Note:1] Estimates of poverty correspond to the conventional poverty lines of monthly per capita income Rs. 362.3 and Rs. 665.9 for the rural and urban sectors respectively.

Table: 2
Average consumption inequality & Poverty - District of Vidarbha (Rural)

District	1993-94			2004-05		
	Monthly Average per capita consumption in Rs.	Incidence of poverty	Lorenze Ratio	Monthly Average per capita consumption in Rs.	Incidence of poverty	Lorenze Ratio
	[1]	[2]	[3]	[1]	[2]	[3]
Akola	260.3	30.8	23.0	548.4	22.6	37.0
Amravati	282.0	24.2	24.4	475.7	29.4	31.5
Buldhana	245.2	37.8	24.1	581.1	21.3	32.5
Chandrapur	284.7	32.0	27.8	623.1	26.3	19.1
Gadchiroli	301.4	28.6	30.0	413.4	51.9	37.0
Gondia	-	-	-	484.0	34.6	34.7
Nagpur	310.2	24.2	26.9	507.7	30.3	34.5
Wardha	308.8	27.4	28.1	575.3	11.5	38.5
Washim	-	-	-	516.5	23.2	32.6
Yavatmal	270.4	25.7	22.4	485.9	33.4	30.9

Source: Govt of Maharashtra [2002,2009], Maharashtra Human Development Report ,2012.
Note: Estimates of poverty for 1993-94 and Level Rural Poverty Lines of Rs 194.9 and 2004-5 correspond to the official State Rs 362.2 per capita per month.

Table: 3
Average Consumption inequality & Poverty Across Districts -Urban Vidarbha

	Avg. Per capita consumption per month at Rs. current price	Incidence of poverty 1993-94 %	Lorenze Ratio	Avg.Per capita consumption per month Rs. At current price	Incidence of poverty 2004-05 %	Lorenze Ratio
	1	2	3	1	2	3
Akola	299.4	71.4	26.8	789.1	55.1	42.4
Amravati	394.5	45.4	27.00	697.6	63.1	35.6
Buldhana	283.3	74.1	26.5	804.2	50.2	38.3
Chandrapur	430.1	35.6	25.9	1199.8	27.4	39.4
Gadchiroli	622.5	6.1	20.4	836.6	39.5	43.4
Gondia	--	--	--	1057.1	20.7	36.6
Nagpur	464.3	42.1	34.3	1040.9	376.8	39.5
Wardha	412.7	39.1	27.0	698.0	57.3	39.2
Washim	--	--	--	653.1	60.3	41.8
Yavatmal	355.1	53.0	24.8	764.6	59.4	40.9
Maha.	537.2	31.2	33.8	1200.6	28.9	41.4

Source: Govt of Maharashtra (2002, 2009) Maharashtra Human Development Report 2012

**२०१५ चे अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक उपभोग,
दारिद्र्य आणि कल्याणाला समर्पित**

प्रशांत हरमकर
सहाय्यक प्राध्यापक,
पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग,
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती.

प्रस्तावना :

आल्फ्रेड बनहार्ड नोबेल यांनी १९०१ सालापासून नोबेल पारितोषिक देण्याची घोषणा केली. सुरुवातीला ही पारितोषिके भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र, औषधनिर्माणशास्त्र किंवा आर्युविज्ञान, साहित्य आणि शांती या विषयामधील अमूल्य संशोधन आणि कामगिरी केल्याबद्दल दिली जात होती. १९६८ मध्ये स्वीडन मधील बँक ऑफ स्वीडनने त्रिशताब्दी वर्ष साजरे केले या प्रित्यर्थ रॉयल अँकॅडमी ऑफ सायन्स (The Royal Swedish Academy of Science) कडे मोठी रक्कम देणगी म्हणून देण्यात आली. या रक्कमेच्या व्याजातून अकादमीने अर्थशास्त्रातील द सर्व्हरजियस स्विस बँक पारितोषिक आल्फ्रेड नोबेल यांच्या स्मृती प्रित्यर्थ देण्याचे ठरविले. अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक मिळणे म्हणजे अर्थशास्त्रातील अतुल्य कामगिरी केल्याबद्दलचा हा जागतिक गौरवच असतो. ६० लाख स्वीडिश क्रोनर म्हणजेच सुमारे १० लक्ष अमेरिकन डॉलर ऐवढी रक्कम पारितोषिकाच्या स्वरूपात देण्यात येते. १९६९ साली अर्थशास्त्रातील पहिले नोबेल पारितोषिक रॅग्नर फ्रिश आणि जॉन टिनबेजे यांना संयुक्तपणे जाहीर झाले होते. तेव्हापासून दरवर्षी अर्थशास्त्रातील सैद्धांतिक

आणि व्यावहारिक पातळीवरील संशोधनात व ज्ञानात भर घालणाऱ्या अर्थशास्त्रज्ञांना नोबेल पारितोषिक देण्यात येते. २०१५ चे अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक प्रा. अंगस डेटॉन यांना जाहीर झाले. उपभोग, दारिद्र्य आणि कल्याण यांच्या सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक विश्लेषणाकरिता यंदाच्या नोबेल पारितोषिकाने गौरविण्यात आले.

विभाग 'अ'

प्रो. अंगस डेटॉन यांचे संशोधन आणि गाभा प्रश्न:

प्रो. अंगस डेटॉन हे ब्रिटिश आणि अमेरिकन नागरिक आहे. त्यांचा जन्म इंग्लंडमधील इडनबर्ग येथे १९४५ साली झाला. सध्या ते ७० वर्षाचे आहेत. इंग्लंडमधील क्रेंब्रीज विद्यापीठातून १९७४ साली त्यांनी पीएच्. डी. प्राप्त केली. १९८३ पासून अमेरिकेमधील प्रिस्टन विद्यापीठामध्ये अर्थशास्त्र आणि आंतरराष्ट्रीय व्यवहार याचे प्रोफेसर म्हणून कार्यरत आहे.

प्रो. अंगस डेटॉन यांनी उपभोग, दारिद्र्य आणि कल्याण यांचे विश्लेषण करताना आर्थिक धोरणाची रचना कशी असावी ? तर कल्याणाला उत्तेजन आणि दारिद्र्यामध्ये कपात घडवून आणणारी असावी. याचा संबंध वैयक्तिक उपभोग निवडीशी

आहे. कल्याणाला उत्तेजन मिळणे आणि दारिद्र्यामध्ये कपात घडून येणे याची श्रृंखला वैयक्तिक निवड आणि एकूण उत्पादनाशी जुळलेली आहे. त्यांचे संशोधन व्यष्टी अर्थशास्त्र, समष्टी अर्थशास्त्र आणि विकासाच्या अर्थशास्त्राला मदत करणारे आहे. प्रो डेटॉन यांचे संशोधन कार्य तीन मुख्य प्रश्नाशी जुळलेले आहे.

अ) विविध वस्तूवर उपभोक्ते कशा प्रकारे खर्च वितरित करतात ? :

या पहिल्या प्रश्नानुसार प्रत्यक्षात उपभोग प्रवृत्ती कशा प्रकारची आहे. यावरून खर्चाचे विश्लेषण आणि अंदाज व्यक्त करता येतो. तरी सुद्धा निर्णायकपणे धोरणात्मक सुधारचे मापन होणे आवश्यक आहे. जसे की उपभोग करामध्ये बदल होणे आवश्यक मानले आहे. कारण उपभोग कर हे विविध उत्पन्न गटातील लोकांना प्रभावित करतात. १९८० च्या कालावधीमध्ये प्रो. डेटॉन यांच्या संशोधन कार्यामध्ये मागणी व्यवस्था विकसित केलेली आहे. या मागणी व्यवस्थेमध्ये लवचिकता असते. सर्व वस्तूंच्या किंमती आणि उपभोगाचे उत्पन्न यावरील अवलंबित्वावरून प्रत्येक वस्तूची मागणी कशा प्रकारची आहे याचा अंदाज बांधता येतो. प्रो डेटॉन याचा दृष्टिकोन आणि त्यामध्ये झालेल्या सुधारणा हे आता मापनाचे दर्जात्मक साधन झालेले आहे. याद्वारे सैद्धान्तिक आणि प्रत्यक्षातील धोरणाचे मूल्यमापन होते.

ब) समाज कशाप्रकारे उत्पन्न, खर्च आणि बचत करतो ? :

महत्वाच्या दुसऱ्या प्रश्नाच्या बाबत प्रो अंगस डेटॉन असे म्हणतात की, भांडवलाची घडण आणि व्यापारचक्राची व्याप्ती लक्षात घेतली गेली

पाहिजे. एकूणच विशिष्ट कालावधीमध्ये जो आंतरखेळ (Interplay) चालतो तो समजावून घेणे आवश्यक आहे. १९९० च्या कालावधीतील काही संशोधनामध्ये असे दाखवून दिले की सर्वत्र मान्य असणारे सिद्धांत समग्र उत्पन्न आणि उपभोग यामधील प्रत्यक्षातील संबंधाचे विश्लेषण करू शकत नाही. स्वतः घेत असलेला उपभोग आणि वैयक्तिक उत्पन्न पातळीच्या संबंधाचे विश्लेषण करताना समग्र उत्पन्न पातळीकडे वेगळ्या पद्धतीने पहावे लागते. त्याकरिता समग्र उत्पन्न पातळीतील चढउतार लक्षात घ्यावे लागतात. वैयक्तिक पातळी वरील समंकाचे (Individual data) विश्लेषण का करायचे यावर प्रो. डेटॉन यांचे संशोधन भर देणारे आहे. हाच त्यांच्या संशोधनाचा गाभा आहे. गुंतागुंतीचे स्वरूप (untagling pattern) लक्षात घेऊन समग्र पातळीवरील समंकाचे विश्लेषण करावे लागते. हा दृष्टिकोन विस्तृत स्वरूपात स्वीकारण्यात आलेला आहे.

क) कल्याण आणि दारिद्र्याचे मापन व विश्लेषण अधिक चांगल्या प्रकारे कसे होईल? :

या तिसऱ्या मूलभूत प्रश्नाबाबत प्रो. डेटॉन यांचे संशोधनाचा मुख्य प्रकाश हा वैयक्तिक कौटुंबिक उपभोगाच्या मापनावर टाकलेला आहे. याकरिता विश्वसनीय मापन करण्याची आवश्यकता आहे. आर्थिक विकासाच्या पार्श्वभूमी मागे भेदजन्य यंत्रणेचा (discern mechanism) उपयोग केला जाऊ शकतो. यांचे संशोधन अनियंत्रित घसरणीशी संबंधित आहे. त्याचबरोबर विशिष्ट कालावधी आणि विशिष्ट स्थानातील दारिद्र्याची तुलना केलेली आहे. या सर्वांचा विचार करून कुटुंबाच्या समंकाचा

(household data) उपयोग कशा पद्धतीने करून वाद प्रश्नावर प्रकाश टाकता येईल यावर भर प्रो. डेटॉनने दिलेला आहे. जसा कि कल्याण आणि दारिद्र्यामधला संबंध म्हणजे उत्पन्न आणि उष्मांकांशी जुळलेला आहे. प्रो. डेटॉनने कुटुंबाचे सर्वेक्षण करताना लिंगभावाचा विस्तार झालेला त्यांना आढळून आलेला आहे. त्याच्या सर्वेक्षणाचा उद्देश आर्थिक विकासाला मदत करणे हाच आहे. प्रो. डेटॉन यांचे संशोधन सैद्धांतिक मांडणीचा आधार घेऊन समग्र पातळीवरील आधार घेऊन समग्र पातळीवरील संमक (aggregate data) आणि वैयक्तिक पातळीवरील समंकाचे विस्तृत स्वरूपात अनुभवनिष्ठ विश्लेषण करणारे आहे.

या वर्षीचा (२०१५) अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिकाचा संबंध हा तीन संपादनाशीच प्रामुख्याने जुळलेला आहे. प्रो. अंगस डेटॉन यांनी जे मूलभूत संशोधन केलेले आहे. ते व्यष्टी अर्थशास्त्र, समष्टी अर्थशास्त्र आणि विकासाचे अर्थशास्त्र याचा विस्तार करणारे आहे त्याचे सखोल विश्लेषण आपण पुढील प्रमाणे करणार आहोत.

विभाग 'ब'

प्रो अंगस डेटॉन यांचे मूलभूत आणि व्यावहारिक संशोधन विकसनशील देशाच्या अनुषंगाने केलेले आहे. विविध वस्तूच्या मागणी व्यवस्थेचा अंदाज बांधणे, उत्पन्न आणि उपभोग यांच्यामधील श्रृंखलाचे अध्ययन करणे आणि देशामधील कुटुंबाच्या पाहणीवरून जीवनमानाचा स्तर आणि दारिद्र्याचे मापन करणे याकरिताच त्यांना यंदाचा अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक बहाल करण्यात आलेला आहे.

सबळ मागणी व्यवस्था आणि व्यष्टी अर्थशास्त्र:

प्रो. अंगस डेटॉन यांनी मागणी व्यवस्थेचे स्पष्टीकरण केलेले आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की, विविध वस्तू आणि सेवांसाठी उपभोगक्ताच्या मागणीची पातळी कशा प्रकारची असते. उदा. कपडे, अन्नधान्य यांची मागणी, विशिष्ट वस्तूच्या बाबतीत मागणी कशी राहिल याचे ही सैद्धांतिक विश्लेषण डेटॉन यांनी केलेले आहे. सर्व वस्तूच्या किंमतीत बदल होत असताना तसेच उपभोगक्ताचे उत्पन्न आणि लोकसंख्या संरचनेत बदल झाला तर मागणी कशा प्रकारे बदलते याचे ही विवेचन डेटॉन यांनी केलेले आहे. या सर्व विवेचनाचा उपयोग आर्थिक धोरणे ठरविताना होतो. उदा. जर शासनाने धान्यावर व्हॅट कर वाढविला किंवा विशिष्ट गटासाठी उत्पन्न करामध्ये कपात केली तर विविध वस्तूच्या उपभोगाचा परिणाम सुधारणांवर (reform) कशा प्रकारे होतो ते महत्त्वाचे मानले आहे. यावरूनच सामाजिक गटांना लाभ किंवा हानी प्राप्त होते ते कळू शकते.

संमकावरून (data) मागणी व्यवस्था संशोधकाने निश्चित केलेली आहे. व्यवस्था ही परिपूर्ण मानली आहे. ही आवश्यकता किंवा गरजाच्या क्रमानुसार विश्वसनीय आणि उपयुक्त आहे. निश्चितच ही व्यवस्था तंतोतंतपणे लागू पडते हे संमकाच्या निरीक्षणावरून स्पष्ट होईल. यानुसार खऱ्या अर्थाने कल्याणाचे मापन करणे परिणामकारक ठरते. विवेकी उपभोगाच्या तत्वाला तुलनात्मकरित्या स्पष्ट करता येते. १९६० आणि १९७० च्या दशकाच्या दरम्यान अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी प्रत्यक्षातील मागणी व्यवस्थेचे परिक्षण केले. मात्र ते अचूकपणे भविष्यवाणी करू शकत नव्हते. किंमत आणि

उत्पन्नामध्ये बदल होत असताना मागणी कशा प्रकारे राहते याचे स्पष्टीकरण करता येत नव्हते. डेटॉन यांना विवेकी उपभोगकाचे गृहीत दृष्टीस पडू लागले. मागणी व्यवस्थेचे स्पष्टीकरण करताना निश्चितच उपभोक्ता हा विवेकी नसतो. प्रो. डेटॉन यांनी स्पष्ट केले की, प्रत्यक्षातील मागणी व्यवस्थेची बांधणी आधिक्याने अरुंद स्वरूपाची असते. हा विचार पूर्वीच्याच मागणी व्यवस्थेच्या विश्लेषणातून आलेला आहे. उपभोक्त्याच्या वर्तणुकीवर दबाव निर्माण होऊ शकतो. यामधूनच प्रगती किंवा अडथळे यांचे गृहीतक निर्माण झालेले आहे. अडथळ्यावरून प्रत्यक्षातील उपभोगकाच्या निवडीचे प्रतिबिंब वास्तवामध्ये दिसून येते.

व्यवस्थेमध्येच आव्हानांची बांधणी सुद्धा केलेली आहे. जो की पुरेशा तरतुदी अंतर्गत मागणी व्यवस्थेचे वास्तव चित्र स्पष्ट केल्या जाते. यावरूनच समाधानकारक अंदाज आणि उपयोग मागणी व्यवस्थेचा केला जाऊ शकतो. प्रो. डेटॉन आणि म्युईलोब्युअर यांनी आदर्श मागणी व्यवस्था १९८० पासून निर्माण केलेली आहे. याचा पहिला अनुमान असा आहे की व्यवस्था स्पष्टपणे उत्तर देऊ शकत नाही. सर्व प्रश्न उपभोगाच्या संदर्भातील आहे. मात्र व्यवस्था ही लवचीक आणि विस्तारलेली आहे. ही व्यवस्था सुधारणांसह (आधुनिकीकरणासह) कार्यक्षमपणे कार्य पार पाडणारी आहे. उपभोक्त्याच्या वर्तणुकीमधूनच सबळपणे ही व्यवस्था पुढे ढकलण्याची तरतूद आहे.

प्रो. डेटॉन आणि म्युईलोब्युअर यांनी मागणी व्यवस्थेची मांडणी ३५ वर्षांपूर्वी केलेली आहे. या मागणी व्यवस्थेमध्ये इतर संशोधकांनी पुढे सुधारणा केलेल्या आहे. या मागणी व्यवस्थेच्या आधारे

दर्जात्मक साधनाचा उपयोग करून आर्थिक धोरणाच्या प्रभावाचे अध्ययन केलेले आहे. किंमत निर्देशांकाचा उपयोग जीवनमानाचा दर्जा तपासण्यासाठी केलेला आहे. त्याचबरोबर देश आणि कालावधीच्या संदर्भात तुलना करण्यासाठी किंमत निर्देशांकाचा उपयोग केलेला आहे. थोडक्यात सांगायचे झाले तर डेटॉन यांच्या या पैलूचा अभ्यासविषयक प्रभाव प्रचंड आहे. तसेच धोरणाच्या मूल्यमापनावरून प्रत्यक्षातील घडून येणारा परिणामही स्पष्ट करता येतो.

वैयक्तिक उपभोग आणि समष्टी अर्थशास्त्र :

महत्त्वाच्या अशा मागणी व्यवस्थेचे विश्लेषण करीत असताना विशिष्ट कालावधीमध्ये विविध वस्तूचे कुटुंबाच्या पातळीवर वितरण कशा प्रकारे झालेले आहे. डेटॉनच्या विश्लेषणामध्ये एकूण खर्च दिलेला नाही. कारण हा खर्च कुटुंबाद्वारे ठरत असतो असे डेटॉनचे मत आहे. उपभोक्ते वर्षानुवर्षापासून त्यांच्या उपभोगाचे नियोजन करीत असतात. विविध कालावधीमध्ये उत्पन्नाच्या आधारावर लोकांचा किंवा उपभोगकाचा उपभोग कसा असतो हा समष्टी अर्थशास्त्रातील महत्त्वाचा वादप्रश्न आहे. एकूण उपभोगाची उलट बाजू म्हणजेच एकूण बचत होय. संपूर्ण कालावधी मधील बचतीचे मूल्यमापन केले तर त्या देशातील भांडवलाची घडण आणि व्यापारचक्राची व्याप्ती कळते.

१९५० मध्ये असे दिसून आले की, विकास हा दोन सुप्रसिद्ध अशा सिद्धांताप्रमाणे घडून येतो. मिल्टन फ्रिडमन यांची कायम उत्पन्न परिकल्पना आणि मोदिग्लीयानी यांची जीवनचक्र परिकल्पनाद्वारे विकासाचे विश्लेषण केल्या जात होते. या सिद्धांताचा

मुख्य सहभाग असा की, संपूर्ण कालावधीमध्ये वैयक्तिक पातळीवर उपभोग प्रवृत्ती मंद स्वरूपाची असते. उपभोक्ते वर्तमानकाळात बचत करतात. कारण भविष्यकाळात उत्पन्न घटू शकते किंवा कर्ज घेण्याचा प्रतिकूल परिणाम घडून येऊ शकतो. या दोन सिद्धान्तांच्या आधारे डेटॉन यांनी सुत्रबद्धरित्या उपभोगाचे विश्लेषण केलेले आहे. त्याचे हे संशोधन समष्टी अर्थशास्त्रामध्ये भर घालणारे आहे. १९९० च्या कालावधीमध्ये अनेक संशोधनात्मक लेखामध्ये प्रो. डेटॉन आणि त्याचे सहकारी यांनी संख्यात्मक स्वरूपात पडताळा (test) घेऊन कायम उत्पन्न परिकल्पनेच्या आधारे विवेचन केले आहे. डेटॉन यांनी स्पष्ट केले आहे की, समंक आणि सिद्धांतामधील श्रृंखलांचा मूलभूत दृष्टिकोनामध्ये पडताळा घेताना बदल करणे आवश्यक आहे.

सर्व प्रकारचे समष्टीय संशोधन प्रातिनिधिक उपभोगकताच्या कल्पनेवर आधारलेले होते. त्याच्यामध्ये बदल होणे म्हणजेच समग्र समाजाच्या किंवा सरासरीने उत्पन्नात बदल होणे होय. सोबतच डेटॉन यांनी सिद्ध करून दाखविले की, कायम उत्पन्न परिकल्पनेच्या आधारे भाकीत केल्या जाऊ शकते की उत्पन्नापेक्षा उपभोग हा जास्त असतो. पर्याप्त वर्षांमध्ये उपभोक्ताचे उत्पन्न वाढले तर संपूर्ण अर्थव्यवस्थेमध्ये उत्पन्न वाढू शकते. विवेकी उपभोक्ते अपेक्षित उत्पन्न वाढीमुळे काही वस्तू व सेवांच्या उपभोग घेत असतात. याचाच अर्थ असा की, चालू उपभोग हा चालू उत्पन्नापेक्षा जास्त केला जातो. याचे कारण हा विरोधाभास समग्र समंकाच्या आकृतिबंधावर (pattern) अवलंबून आहे. उत्पन्नातील बदलापेक्षा उपभोगातील बदल हा कमी असतो. यामुळे संपूर्ण सिद्धांताबाबत शंका किंवा

अविश्वास निर्माण होतो. यालाच डेटॉन विरोधाभास असे म्हटले आहे.

डेटॉनचे दाखवून दिले की, या विरोधाभासाची सोडवणूक करणे हाच या विषयाचा गाभा आहे. समष्टी अर्थशास्त्राच्या अधिक योग्य समजुतीनुसार समंक हे अधिक सामान्य स्वरूपाचे असतात. समंकावरून वैयक्तिक पातळीवरील उत्पन्न आणि उपभोगाचे अध्ययन केल्या जाते. उत्पन्नामधील चढउतार हे प्रारंभी पासूनच वेगळा मार्ग आहे. तर सरासरी उत्पन्नामध्ये आरंभापासून वेगवेगळे मार्ग आहे. काही लोकांचे उत्पन्न घटत असताना त्याचवेळी काही लोकांचे उत्पन्न वाढायलाही लागते. सरासरी उत्पन्नामध्ये जरी फारसा बदल दिसून येत नसला तरी वैयक्तिक पातळीवर उत्पन्नामध्ये बदल घडून येत असतो. प्रातिनिधिक स्वरूपात उपभोगकताच्या उत्पन्नातील बदलाचे मापन करता येते. उत्पन्न बदलल्यामुळे समग्र उपभोगापेक्षाही वैयक्तिक उपभोगाची पातळी कशा प्रकारे घसरते हे सिद्धांतावरून अधिक घनिष्टपणे स्पष्ट करता येते.

डेटॉन यांनी वैयक्तिक समंकावरून असे दर्शविले आहे की, दर्जात्मक सिद्धांत हे आधिक्याने भविष्यकथन करू शकतात. उदा. उपभोगाचे वितरण सर्व वैयक्तिक पातळीवर होते. एका पिढीतील विशिष्ट वस्तूचा चाहता वर्ग हा जसा वैयक्तिक पातळीवर काही कालावधीनंतर प्रौढ किंवा वृद्ध होतो. याबाबत भविष्य असे वर्तविल्या जाऊ शकते की, चाहता वर्गाचा विस्तार होतो. असे भविष्य पुराव्यासह पडताळून पाहता येते. चाहता वर्गाचा विस्तार म्हणजे वैयक्तिक पातळीवर उपभोगाचा विस्तार केला जाऊ शकतो. याविरूद्ध जर उपभोगाला धक्के बसायचे झाल्यास ते उपभोगकताच्या उत्पन्नामधून बसू

शकतात.

डेटॉन यांच्या संशोधनकार्यामध्ये मर्मदृष्टी आहे. डेटॉनचे संशोधन कार्य उपभोग आणि उत्पन्नाच्या संदर्भात आहे. ज्याचा अंतिम: परिणाम समष्टी अर्थशास्त्राच्या संशोधनावर होतो. समष्टी अर्थशास्त्राच्या पूर्वीच्या संशोधनामध्ये (केन्स पासून डेटॉन पर्यंत) असे दिसून आले की केवळ समग्र पातळीवरील समंकाचा उपयोग करून विश्लेषण केल्या जात होते. त्याचा उद्देश समष्टी पातळीवरील संबंध समजावून घेणे हाच होता. मात्र डेटॉनपासून संशोधकांनी समष्टी पातळीवरचे संशोधन करण्यासाठी वैयक्तिक पातळीवरील समंकाचा उपयोग करण्याची सुरुवात केलेली आहे आणि पुढेही या पद्धतीचा वापर केला जाणार आहे. सोबतच खबरदारी घ्यायला पाहिजे की याला जोडून एकत्रितपणे वैयक्तिक पातळीवरील वर्तणुकीचे मापन अर्थव्यवस्थेसाठी संस्थात्मक मापनाच्याच आधारे होणे आवश्यक आहे.

विकसनशील देश आणि विकासाचे अर्थशास्त्र:

गेल्या दशकामध्ये प्रो. डेटॉन यांनी विकसनशील देशांमध्ये दारिद्र्य आणि उपभोगाच्या बाबत विस्तृत स्वरूपात संशोधन केले आहे. त्यांच्या मर्मदृष्टीचा उपयोग करून मागणी व्यवस्था आणि वैयक्तिक उपभोगाचा विस्तार विशिष्ट कालाखंडाच्या संदर्भात केला आहे. त्यांनी महत्त्वपूर्ण असा भर विस्तारीत समंकाच्या बांधणीवर दिलेला आहे. सोबतच कुटुंबाच्या उपभोगाची मांडणी विविध वस्तूच्या संदर्भात केलेली आहे. विकसनशील देशामधील उपभोगाचे समंक हे उत्पन्न समंकापेक्षा अधिक विश्वसनीय आणि उपयुक्त असतात. डेटॉनने असे दर्शविले आहे की, समंकाचा उपयोग

दारिद्र्याबाबतचा समज आणि मापन याकरिता कशा प्रकारे करून घ्यावा आणि त्यावरून दारिद्र्य कशा प्रकारे ठरवावे.

याबाबत एक समस्या अशी उद्भवते की जेव्हा उपभोगाचे आणि उपभोग ठरविण्याचे अध्ययन होते, तेव्हा गोळा केलेले उपभोगाचे समंक कोणत्या प्रकारचे आहे. पॅनल समंक (panel data) कुटुंबाचा नमुना न बदलविण्याचे समंक आहे वर्षानुवर्षापासून याला तत्त्वतः पसंती दिली आहे. यावरून उपभोगाच्या आकृतिबंधाचे (pattern) अध्ययन केल्या जाऊ शकते. मात्र समंक विशिष्ट समस्येच्या संदर्भात सुद्धा असू शकतात. जो की पॅनल कडून व्यवस्थाबद्धरित्या समस्येला रद्द ही केल्या जाऊ शकते. डेटॉनने दाखवून दिले आहे की, अनुच्छेद समंक (cross sectional data) गोळा करीत असताना पुनरावृत्ती घडून येऊ शकते. कुटुंबाच्या पातळीवरचा समंकाचा तो मार्ग असतो. हे समंक केवळ साधे किंवा हलक्या दर्जाचे नसून अनेक बाबतीत त्यांना पसंती दिलेली असते.

आणखी समस्या अशी आहे की, उपभोग आणि उपभोगावरील खर्चाच्या समंकावरून दारिद्र्याच्या विस्ताराचे मापन कशा प्रकारे करायचे आहे. कुटुंबे ही विविध स्थानांमध्ये असतात. ते विविध स्थानिक किमतीचा सामना करीत असतात. जेव्हा उपभोक्ते विविध वस्तूचा उपभोग घेत असतात तेव्हा वस्तूच्या गुणवत्तेचे आणि किमतीचे निरीक्षण उपभोगक्ताकडून केल्या जात नाही. काही अध्ययनांमध्ये असे दिसून आले की विकसनशील देशांमध्ये दारिद्र्य मापनावर मोठा परिणाम झालेला आहे. जेव्हा स्थानिक बाजार किमती उपलब्ध नसतात तेव्हा एकक मूल्याचा (खर्च भागेल्या वस्तूच्या मात्रा)

बांधणीमध्ये पिळवणूक करणारी तफावत डेटॉन यांना दिसून आली.

दुसरी समस्या अशी आहे की, दारिद्र्याला वैयक्तिक पातळीवर स्पष्ट करता आले पाहिजे. सामान्यपणे उपभोगाचे समंक वैयक्तिक पातळीवरचे गोळा केले जातात. महत्त्वाचा सामान्य दृष्टिकोन असा की, वैयक्तिक कल्याणाचे मापन प्रतिव्यक्ती कुटुंबाच्या खर्चाद्वारे करता येते. गृहीत असे आहे की, प्रौढ व्यक्तीच्या उपभोगासोबतच बालकांचा उपभोग पाहणे आवश्यक आहे. प्रौढ व्यक्तीच्या ३० ते ४० प्रतिशत खर्च बालकावर होण्याचा अंदाज डेटॉनने स्पष्ट केलेला आहे. दारिद्र्याचे प्रतिव्यक्ती मापन करताना कुटुंबातील बालकांसह अध्ययन केले जाईल तेव्हा दारिद्र्याचा विस्तार झालेला दिसून येईल.

देश आणि कालावधीच्या दरम्यान कल्याणाची तुलना महत्त्वाच्या सहभागाच्या क्रमानुसार योग्य मार्गाने करता येते. त्यांनी अनपेक्षित अडचणीवर (pitfall) वर प्रकाश टाकलेला आहे. निरीक्षणाद्वारे तुलना करून दारिद्र्याचे मापन एका दिशेने का करायचे ते स्पष्ट केले आहे. याकरिता राष्ट्रीय पातळीच्या समंकाचा उपयोग केला आहे. तर दुसऱ्या दिशेला कौटुंबिक पातळीवरील पाहणीच्या समंकाचा उपयोग केलेला आहे. डेटॉननी स्पष्ट केले आहे की, सध्याच्या दारिद्र्य रेषेची उजळणी करणे का आवश्यक आहे. जागतिक पातळीवरील दारिद्र्यामध्ये गरीब कुटुंबाचे प्रमाण वाढत आहे ते जवळपास ५० हजार कोटी कुटुंबापर्यंत (half billion) आहे.

१९८० मध्ये आर्थिक विकासावरील संशोधन हे प्रामुख्याने सैद्धांतिक आणि अनुभवनिष्ठ

स्वरूपाचे होते. राष्ट्रीय पातळीवरील मापनामुळे त्याला समग्र समंकाचा आधार होता. विकासाचे अर्थशास्त्र हे अनुभवनिष्ठ संशोधनामुळे भरभराटीला आलेले आहे. याबाबत पुढारलेले (advanced) विश्लेषण डेटॉन यांनी केलेले आहे. याकरिता वैयक्तिक पातळीवरचे कुटुंबाचे समंक घेतलेले आहे. डेटॉन यांचे संशोधन परिवर्तनशील स्वरूपाचे आहे यामध्ये वेगवान बदल होण्याची शक्ती (driving force) आहे. या सर्वांचा आधार घेऊन कुटुंबाच्या उपभोगाचे विश्लेषण भक्कमपणे केलेले आहे.

दीर्घकाळापासून अर्थशास्त्रज्ञांनी श्रमिक ही संकल्पना महत्त्वाची मानून देशातील दारिद्र्याचा सापळा (poverty trap) तपासून पाहण्यात आलेला आहे. न्यून उत्पन्न म्हणजे न्यून उष्मांक प्राप्त होणे होय. ज्यामुळे लोक पूर्ण कार्यक्षमपणे काम करू शकत नाही. जरी त्याचे उत्पन्न न्यून पातळीवर राहत असले तरी त्यांना पुरेसे उष्मांक प्राप्त होणे आवश्यक आहे. दारिद्र्याच्या सापळाचा वादप्रश्न हा गरीब देशांना मदत करण्याशी जुळलेला आहे. याकरिता आंतरराष्ट्रीय संरचना तयार करण्याची आवश्यकता आहे. जर गरीब देशांना मदत मिळू शकत असेल तर ही मदत कार्यान्वित होऊन तिचे रूपांतरण आर्थिक वृद्धी दर वाढू लागल्यामध्ये होणे आवश्यक आहे. त्या देशामध्ये उत्पन्न वृद्धी घडून येत असेल तर उष्मांक वाढत असल्याची नोंद घेणे आवश्यक आहे. मात्र बरेचदा असे दिसून येत नाही. प्रत्यक्ष धान्य मदतीद्वारे सहाय्य करून पुर्नउजळणीसाठी (re-orienting) चर्चा घडून येणे आवश्यक आहे. डेटॉन यांचे संशोधन उत्पन्न आणि उष्मांक यांच्या मधील संबंधाच्या छटांवर प्रकाश टाकणारे आहे. कुपोषण घडून येण्याचे कारण दारिद्र्यच आहे. तर न्यून

उत्पन्नाचा परिणाम कुपोषण घडून येण्यावर होतो.

आणखी महत्वाचे संशोधन डेटॉन यांनी लिंगभेदाच्या बाबत केलेले आहे. प्रामुख्याने लिंगभेद हा कुटुंबामध्ये केला जातो. याबाबतचे बरेचसे पुरावे देता येतात. अनेक विकसनशील देशांमध्ये कुटुंबे मुलीपेक्षा मुलांच्या अधिक अनुकूल असतात. यामधूनच स्त्रिया गहाळ होण्याची (the phenomenon of missing women) वस्तुस्थिती निर्माण झालेली आहे. यंत्रणेकडून घडून येणारा भेद अस्पष्ट आहे. यंत्रणेनुसार मुली व्यवस्थाबद्धरित्या मुलांच्या तुलनेत अल्पसे संसाधन आहे मात्र या समस्येचे परीक्षण होणे गरजेचे आहे.

विविध कुटुंबामध्ये राहणाऱ्या व्यक्तीचे संशोधन केले असताना दिवसाच्या प्रत्येक तासासाठी त्याच्या उपभोग निवडीचे संशोधन करता येते. पाहणीवरून असे लक्षात येते की कुटुंबे त्यांच्या वर्तणुकीमध्ये बदल करू शकतात. मापकावरून समस्यांचे मापन करता येतो. डेटॉनच्या नुसार कुटुंबाच्या उपभोग संमकाचा कल्पक मार्गाने उपयोग करून त्यावरून निष्कर्ष काढता येतात. जसे की मुलाच्या तुलनेत मुलीचे प्रमाण कमी आहे. याचा शोध घेत असताना कुटुंबामध्ये प्रौढ व्यक्तीचा उपभोग कसा आहे. (जसे की प्रौढाचे कपडे, तंबाखूजन्य वस्तू किंवा मध्य) लहान मुलांच्या बाबतीत पाहिले तर त्यांच्या वस्तूचे प्रमाण घटते असते. मुलाच्या तुलनेत मुलींच्या वस्तूबाबत फारच मोठ्या प्रमाणात कपात झालेली दिसून येते असे चित्र विकसनशील देशांच्या पाहणीवरून दिसून येते. मात्र असे असले तरी डेटॉन याचे विश्लेषण सामान्य वस्तुस्थितींतर्गत व्यवस्थाबद्ध भिन्नता शोधून काढण्यास समर्थ नाही.

समारोप :

प्रो. अंगस डेटॉन यांचे संशोधन अत्यंत विस्तृत क्षेत्रासंबंधीचे आहे. उपभोगाच्या विविध आयामाचे विश्लेषण त्यांनी केलेले आहे. त्यांच्या संशोधनाचा संबंध मानवी कल्याणाच्या महत्वाच्या अशा वादप्रश्नांशी जुळलेला आहे. वादप्रश्न केवळ गरीब देशाशीच संबंधित नसून तो सर्वच देशांशी जुळलेला आहे. डेटॉन यांनी आधारभूत सिद्धांताची मांडणी केलेली आहे. तर सिद्धांताच्या पडताळणीसाठी सांख्यिकीय पद्धतीचा उपयोग केलेला आहे. डेटॉन यांच्या संशोधनानुसार समग्र आर्थिक उत्पादन (aggregate economic income) आणि वैयक्तिक पातळ्यांवरील वर्तवणूक यामध्ये पूल बांधल्या गेला पाहिजे. त्याच बरोबर उत्पादन आणि वैयक्तिक उपभोगाच्या श्रृंखलात्मक संबंधावर भर देणारा आहे. त्याचे संशोधन धोरणात्मक निर्णय आणि शास्त्रीय दृष्ट्या महत्वाचे आहे. या वर्षीच्या अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिकाचा संबंध हा प्रामुख्याने तीन आयामाशी जुळलेला आहे. विविध वस्तूंच्या मागणी व्यवस्थेचा अंदाज बांधणे, उत्पन्न आणि उपभोग यांच्यामधील श्रृंखलाचे अध्ययन करणे आणि विकसनशील देशांमधील कुटुंबाच्या पाहणीवरून जीवनमानाचा स्तर आणि दारिद्र्याचे मापन करणे. प्रो. डेटॉन यांना मूलभूत संशोधन आणि व्यावहारिक उपयुक्ततेकरिता यंदाचा नोबेल बहाल करण्यात आलेला आहे.

संदर्भ सूची :

- 1) देशपांडे विनायक आणि देशपांडे श्री.आ.(२०११)
: अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक विजेते
(१९९१-२००३) लाखे प्रकाशन, नागपूर
- 2) Deaton A. (1974) : The Analysis of

- Consumer demand in the United Kingdom 1900-1970 Economic Journal 84 (3)
- 3) Deaton A (1980) : Measurement of welfare : Theory and prartical Guidelines , LSMS, working paper No.7 The World Bank, Washington D.C.
- 4) Deaton A. (1981) : Three Eassys on a Srilanka Household Survey, LSMS working paper No 11, The World Bank, Washington D.C.
- 5) Deaton A. (1985) : Panel data from Time series of cross sections, Journal of Econometrics.
- 6) Deaton A. (1989) : Looking for Boy-Girl Discrimination in household expenditure data, World Bank Economic Review.
- 7) Deaton A. (1991) : Saving and Liquidity constrains, Econometrica.
- 8) Deaton A. (1992) : Understanding consumption, Oxford University Press.
- 9) Deaton A. (1985) : Quality, Quantity and Spatial variation in price, American Economic Review.
- 10) Deaton A. (2003) : Health, Inequality and Economic development, Journal of Economic Literature.
- 11) Deaton A. (2003) : Adjust Indian poverty Estimate for 1999-2000 Economic and Political Weekly 38 (4)
- 12) Deaton A. (2003) : Prices and poverty in India(1987-2000) Economic and Political Weekly 38 (4).
- 13) Deaton A. (2008) : Price Trends in India and their implication for measuring poverty, Economic and Political weekly.
- 14) Deaton A. and Dreze J. (2009) : Food and Nutrition in India : Facts and Interpretation, Economic and Political Weekly.
- ◆◆◆

श्रद्धांजली

यवतमाळ येथील दाते कला व वाणिज्य महाविद्यालयातील अर्थशास्त्राचे सेवानिवृत्त प्राध्यापक डॉ. शरद देशमुख यांचे नोव्हेंबर २०१५ मध्ये यवतमाळ येथे आजारपणामुळे दुःखद निधन झाले. विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेच्या कार्यात त्यांच्या सहभाग असे. विशेष म्हणजे परिषदेच्या यवतमाळ येथे भरलेल्या दहाव्या वार्षिक अधिवेशनाचे स्थानिक सचिव म्हणून त्यांनी आपली जबाबदारी यशस्वीपणे पार पाडली होती.

त्यांच्या दुःखद निधनाबद्दल परिषदेतर्फे त्यांना विनम्र श्रद्धांजली !

Quality of Life in Maharashtra (With Special reference to Marathwada)

Dhanashri Mahajan

Professor, Dept. of Economics
Dr Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

Introduction :

The concept of per capita income is generally used to understand the standard of living of people in a region. In recent years, the concept of Human Development Index (HDI) as developed by the United Nations Development Programme (UNDP) has been considered as superior to the concept of per capita income. The concept of HDI includes per capita income, access to education and health services in its computation. Hence, the value of HDI is the average value of the variables viz. per capita income, education and health in a given region.

For estimating the quality of life in Marathwada region we have used, Human Development Index, Human Deprivation Index and per capita income which are outcome indicators.

Human Development Index:

Human development is defined as the process of enlarging the range of people's choices. The three essential choices for attaining human development

are an acquisition of knowledge, a long and healthy life and access to resources for a decent standard of living.

The UNDP have defined Human Development Index as composite index of three basic components of human development viz. longevity, knowledge and income. Longevity is represented by life expectancy at birth which indicates capability of leading a long and healthy life. The knowledge dimension is reflected in two indicators: adult literacy with two-third weightage and average years of schooling with one-third weightage. The income dimension is measured by GDP per capita.

To calculate these three dimensions of HDI (Health, Knowledge and Income); minimum and maximum values (goal posts) are chosen for each indicator. Performance in each dimension is expressed by applying the following formula:

$$\text{Dimension Index} = \frac{\text{Actual Value} - \text{Min. Value}}{\text{Max. Value} - \text{Min. Value}}$$

The HDI is then calculated as a simple average of dimension indices.

HDI for Districts in Maharashtra :

Planning Department of Government of Maharashtra along with YASHADA has brought out the Maharashtra Human Development Report (2012). This report followed the UNDP methodology with some changes for accommodating unavailability of certain data at district level.

To measure the dimension of health, life expectancy at birth is considered as the best indicator by the UNDP. However due to unavailability of district

wise life expectancy data, Maharashtra Human Development Report has substituted Infant Survival Rate (ISR) which is equal to 1000- Infant Mortality Rate (IMR). The knowledge dimension of HDI is captured by Adult Literacy Rate and Gross Enrolment Ratio. The income dimension indicating standard of living is represented by per capita net district domestic product at constant prices. To obtain dimension indices, the report has used UNDP formula mentioned above.

The goal posts are as follows:

Table No. 1

Dimension	Maximum	Minimum
ISR	1000	0
Literacy Rate	100	0
GER	100	0
Per Capita Net District Domestic Product (Rs. At Constant Prices)	150000	10000

Source: Maharashtra Human Development Report (2012) pp. 25

The Maharashtra Human Development Report (2012) reveals the following facts:

- i) The average HDI value of the state is 0.752
- ii) 28 out of 35 districts in the state

show HDI values below state average.

- iii) There are 7 districts in the state that show high HDI value (above 0.752). Their region wise numbers are given in Table No. 2 :

Table No. 2

Region	Number of Districts with HDI > 0.752 (State average)
Marathwada	zero
Vidarbha	1 (Nagpur 0.786)
Rest of Maharashtra	6 (Mumbai 0.841, Pune 0.814, Thane 0.800, Kolhapur 0.770, Raigad 0.759, Sindhudurg 0.753)
Maharashtra	07

Source: Maharashtra Human Development Report (2012) pp. 138-139

- iv) Districts of Marathwada Region are most backward amongst all the districts of the state regarding the value of HDI.

v) The value of HDI is lowest for Hingoli (0.648), and highest for Aurangabad (0.727) in the Marathwada Region.

vi) Corresponding to the values of HDI, the ranks of these districts are also low (13 for Aurangabad and 31 for Hingoli).

vii) There are inter-district disparities in human development attainment amongst all the districts in Marathwada having HDI values ranging from 0.648
- to 0.727. (See Table No. 2)

Human Deprivation Index:

This index explains the extent to which basic human needs of households are satisfied in a given region.

These basic needs are :

 - (i) Shelter (housing)
 - (ii) Safe Drinking water
 - (iii) Sanitation and
 - (iv) Electricity in households

The proportion of households which are deprived of these four basic needs is called the deprivation Index of a region.

Table No. 3

Region	Number of Districts with Human Deprivation Index < 40 (State average)
Marathwada	01 (Aurangabad)
Vidarbha	4 (Nagpur, Amrawati, Wardha, Akola)
Rest of Maharashtra	5 (Mumbai ,Pune, Satara, Thane, Kolhapur)
Maharashtra	10

Source: Kurulkar R P (2009), Estimation of Deprivation Index for Maharashtra State, Monthly Economic Digest, MEDC, Mumbai

Observation :

It is observed that 40% households in the state are deprived of proper shelter, electricity, safe drinking water and sanitation.

The value of deprivation index is the lowest in Satara district and highest in Gadchiroli district in Maharashtra state.(See table No. 3)

Per capita income in Maharashtra:

Because Marathwada is the most lagging region in the state of Maharashtra with respect to Human Development, we have presented districtwise data for Marathwada in Table No.4 regarding per capita income, Human Development Index, Human Deprivation Index and Incidence of Poverty to reflect quality of life in the Marathwada Region.

The same table also shows districts with minimum and maximum value of the four indicators of quality of life viz. per capita income, Human Development Index, Human Deprivation Index.

Observations:

- (i) Not a single district in Marathwada region has reached the state average per capita income.Hingoli, which was recognized by the Government of Maharashtra as the NO Industry district, has the lowest per capita income in the region.
Of all the districts in the state, Mumbai has the highest while Nandurbar has

the lowest per capita income.

- (ii) Not a single district in Marathwada region has reached the state average HDI. Hingoli, which has the lowest per capita income in the region,also has the lowest HDI in the region.
Of all the districts in the state, value of HDI is the highest for Mumbai and lowest for Nandurbar. We thus find that per capita income has a direct relationship with the value of HDI because Mumbai has the highest per capita income in the state and Nandurbar has the lowest per capita income.
- (iii) Lower the value of Human Deprivation Index, better. Is the quality of life.
We observe that value of Human Deprivation Index is less than state average for the Aurangabad district alone, while all the other districts higher than state average value of Human Deprivation Index.
Human Deprivation is greatest again in the Hingoli district which also has lowest per capita income and lowest value of HDI in the region.
In the state as a whole, human deprivation is the lowest in the Satara district and highest in the Gadchiroli District.
- (iv) Lower the incidence of poverty, better is the quality of life. The state average for incidence of poverty is 28.9%.

We observe that all districts in Marathwada, except Jalna, show very high incidence of poverty which is significantly greater than the state average.

Among all districts in the state, incidence of poverty is the highest in the Beed district (93.4%), while incidence of poverty is the lowest in the state in Mumbai..

Table No. 4
Economic Progress and Quality of Life in Marathwada

District	Per Capita Income at current prices (2012-13) Rs.	State Average (%)	Human Development Index (2012)	Rank	Human Depri- vation Index (2010)	Rank	Incidence of Poverty (2004-05)
Aurangabad	94702	91	0.727	13	38.2	10	53.2
Jalna	59010	57	0.663	28	51.1	30	20.2
Parbhani	64101	62	0.683	24	47.2	21	49.6
Hingoli	53205	51	0.648	31	52.9	34	59.2
Beed	55009	53	0.678	25	51.6	31	93.4
Osmanabad	59403	57	0.649	30	48.3	24	50.8
Latur	56553	54	0.663	27	46.7	20	64.4
Nanded	69047	66	0.657	29	48.0	23	75.4
State Average	103991	--	0.752		40.0	--	28.9
Maximum	167736	Mumbai (161)	0.841	Mumbai 1 st	Gadchiroli (54.4)	Gadchiroli (34)	Beed (93.4)
Minimum	50124	Nandurbar (48)	0.604	Nandurbar (35)	Satara (22.5)	Satara (1)	Mumbai (8.9)

Source:
1) Maharashtra Human Development Report (2012), Planning Dept. Govt. of Maharashtra
2) Dr. Kurulkar RP" Economic Digest, Nov. 2010, MEDC, Mumbai.
3) Kamdar & Basak (2005), "Beyond the Human Development Index: Preliminary Notes on Deprivation and Inequality", Economic and Political Weekly Vol. XL, No.34, Aug 20-26.
4)Aurangabad Division at a Glance: 2010-11, Dept. of Statistics, Govt. of Maharashtra.
5) Economic Survey of Maharashtra (2005-06).

Table No. 5 shows the per capita incomes (at current prices) of the 6 regions of the state at two points of time, i.e. 2001-02 and 2012-13.

The State per capita income in 2001-02 was Rs. 24736 which increased to Rs. 103991 in 2012-13, indicating a compound growth rate of 13.95 % over

Table No. 5
Regionwise per capita income

Division	PCI Current Prices 2001-02	% to state PCI	PCI Current Prices 2012-13	% to the State
Aurangabad	15,287	61.8	66561	64.00
Konkan	38,250	154.6	154080	148.16
Nashik	18672	75.48	80341	77.25
Pune	25419	102.76	110742	106.49
Amravati	17,215	69.59%	66836	64.27
Nagpur	21690	87.68	88253	84.86
Maharashtra	24736	100	103991	100.00

Source: Economic Survey of Maharashtra (2003-04), (2009-10) and (2012-13)
Government of Maharashtra, Mumbai.

the years.

In 2001-02, the Konkan region had highest per capita income of Rs. 38250 or 54.6% higher than the State income.

Aurangabad Division was at the lowest position with per capita income of Rs. 15287 or 61.8% of State average income, followed by Amravati Division with per capita income of Rs. 17215 or 69.59% of State per capita income. All other regions had per capita incomes above the State average in 2001-02.

In 2012-13 also, the Aurangabad Division occupied the bottom position with per capita income of Rs. 66561, which was lower by 36% of the State average. Nashik,

Amravati and Nagpur divisions have per capita incomes below State average by about 33%, 35% and 15% respectively.

The Kelkar Committee has observed that in the year 2000-2001, the per capita income of Marathwada at 2004-05 constant prices was 34% lower while the per capita income of Vidarbha was 18% lower than that of the rest of Maharashtra region. This ratio has deteriorated further in 2009-10 to 41% and 21% for Marathwada and Vidarbha respectively (Govt. of Maharashtra, 2013, pp 2) indicating divergence in the per capita incomes resulting in greater regional imbalance.

Observations :

- i) The per capita income of Aurangabad Division (Marathwada Region) was 38.2% less than state average in 2001-02 while it improved by 2.2 per cent point in 2012-13 and thus continued to remain below state average.
- ii) The per capita income of Amrawati and Nagpur Division (Vidarbha Region) was 30.41% and 12.32% less than state average respectively in 2001-02, while it worsened by 5.32 per cent point and 2.82 per cent point in 2012-13 respectively and thus continued to remain below state average.
- iii) In the rest of Maharashtra region, per capita income of Pune and Konkan Division was 6.49% and 48.16% more than state average in 2001-02 respectively. While it improved by 3.7 per cent point in 2012-13 for Pune division, it deteriorated by 6.44 per cent point for Konkan division. Still both Konkan and Pune divisions have per capita income above state average. and thus continued to remain below state average..
- iv) Nashik Division's per capita income remained below state average both in 2001-02 and in 2012-13. However, as per cent of state per capita income, it improved in 2012-13 over 2001-02.

Marathwada being the region with lowest per capita income in the state, we have examined district-wise changes in per capita income in Marathwada Region :

Relative Position of Districts with reference to State average :

Table No. 6 shows the relative position of 8 districts of Marathwada during the period 2001-02 and 2012-13.

All the districts of Marathwada had per capita incomes much below the State average in 2001-02 and in 2012-13. Per capita income of Aurangabad district was 9% lower than State average income in 2012-13. Hingoli district had lowest income which was almost 49% lower than the State average in the same year. Other districts also had less than State average per capita income in the range of 47% to 33% in 2012-13.

Changes in relative position of districts in Marathwada between 2001-02 and 2012-13 :

The Aurangabad, Parbhani, Nanded and Latur districts have improved their position in 2012-13, with reference to the State per capita income.

- i) Aurangabad and Latur districts have improved their position by 13.06 and 11.57 percent point respectively with their per capita income improving from 79% to 91% and from 54.82% to 66.39% from 2001-02 to 2012-13 respectively.

- ii) Nanded and Parbhani districts have marginally improved their position as per cent of state income from 55.92% to 57.12% during this period by 1.20 and 1.43 per cent point respectively.

iii) The Hingoli, Beed, Osmanabad and Jalna districts have shown declining position during the reference period

iv) Hingoli and Beed districts had a drastic decline in their per capita

income as per cent of state income from 60.45% to 51.16 and from 62.75% to 52.89% from 2001-02 to 2012-13 respectively.

v) Per capita income of Osmanabad and Jalna as per cent of state income declined marginally by 0.79 per cent point and 0.40 per cent point respectively over the reference period.

Table 6
District Per capita Incomes at current Prices (Marathwada)

District	2001-02 Rs	% to State average	2012-13 Rs	% to State	CAGR 2001-02 to 2012-13	Per cent point change
Aurangabad	19519	78.90	94702	91.06	15.44	+13.06
Jalna	14135	57.14	59010	56.74	13.87	-0.40
Parbhani	14895	60.21	64101	61.64	14.19	+1.43
Hingoli	14955	60.45	53205	51.16	12.23	-9.09
Beed	15523	62.75	55009	52.89	12.19	-9.86
Nanded	13833	55.92	59403	57.12	14.17	+1.20
Osmanabad	13648	55.17	56553	54.38	13.80	-0.79
Latur	13561	54.82	69047	66.39	15.95	+11.57
Marathwada	15287	61.80	66561	64.00	14.31	+2.20
Maharashtra	24736	100	103991	100.00	13.95	-----

Highest - Mumbai - 49906

Lowest -Gadchiroli- 12,443

Highest Mumbai - 1,10,049

Lowest - Washim - 27,234

Source: Economic Survey of Maharashtra 2003-04, and 2009-10 GOM Mumbai

- Conclusions :**

1. All districts in Marathwada and Vidarbha (except Nagpur) are below the average value of Human Development Index for the state.
2. The state of human deprivation is precarious in Maharashtra as the value of Human Deprivation Index is greater than state average value in all except one district in Marathwada, all except

- four districts in Vidharbha and all except five districts in rest of Maharashtra. In rest of the districts in the state, more than 40% households are deprived of proper shelter, electricity, safe drinking water and sanitation.
3. The per capita income of Marathwada and Vidarbha regions and also the Nashik Division from the rest of Maharashtra region has been below state average in 2001-02 as well as in 2012-13. The per capita income of the Konkan and Pune divisions from the rest of Maharashtra region has been above state average in 2001-02 as well as in 2012-13
 4. Quality of life can improve in the long run only through improvement in the income component of HDI. While we observe divergence in per capita incomes across regions, we cannot expect sustained improvement in HDI. Also uniform improvement in HDI does not address the problem of regional imbalance in Maharashtra.
 - iii) Government of Maharashtra (2011), Aurangabad Division at a Glance, Department of Statistics, Mumbai.
 - iv) Government of Maharashtra (2012), Maharashtra Human Development Report, Sage India, New Delhi pp. 138-139
 - v) Government of Maharashtra, Economic Survey Various Issues
 - vi) Government of Maharashtra (2013), Report of the High Level Committee on Balanced Regional Development, pp. 2, 97-98
 - vii) Kamdar Sangeeta and Basak Asoke (2005), Beyond the Human Development Index: Preliminary Notes on Deprivation and Inequality, Economic and Political Weekly, Vol. XL, No. 34, August 20-26.
 - viii) Kurulkar R P (2009), Estimation of Deprivation Index for Maharashtra State, Monthly Economic Digest, MEDC, Mumbai
 - ix) Kurulkar R. P. (2010), The Concept of Human Development Index and the problems of Regional Disparities in Maharashtra State, Economic Digest, November, MEDC Mumbai.

References :

- i) Government of Maharashtra (1984), Report of Fact Finding Committee on Regional Imbalance in Maharashtra State.
- ii) Government of Maharashtra (1997), Report of the Indicators and Backlog Committee (Vol. 1) pp. 18, 19, 20.

◆◆◆

कै. कमळाबाई व्यंकटेश जहागिरदार जन्मशताब्दी वर्षानिमित्त आयोजित परिसंवाद

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद, मराठी अर्थशास्त्र परिषद आणि कौटिल्य ज्ञान प्रबोधिनी, अमरावती यांच्या संयुक्त विद्यमाने कै. कमळाबाई व्यंकटेश जहागिरदार यांच्या जन्मशताब्दी वर्षानिमित्त अमरावती येथे दि. १३ जानेवारी २०१५ रोजी परिसंवादाचे आयोजन करण्यात आले. परिसंवादाचा विषय 'विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि अर्थशास्त्र : वर्तमान व भविष्य' होता. या वेगळ्या विषयावर चर्चा ऐकण्यासाठी अमरावतीकरांनी चांगलीच गर्दी केली होती.

या परिसंवादाचे अध्यक्षपद रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठाचे कुलगुरू डॉ. विनायक देशपांडे यांनी भूषविले होते. परिसंवादात विज्ञानावर डॉ. दत्तात्रय व्यं. जहागिरदार (ठाणे) यांनी, तंत्रज्ञानाच्या संदर्भात डॉ. श्रीहरि मांडवगणे (पुणे) आणि अर्थशास्त्रावर डॉ. संतोष दास्ताने (पुणे) यांनी आपले विचार मांडून संबंधित विषयावर अत्यंत सखोल व चिकित्सक पद्धतीने प्रकाश टाकला. अध्यक्षीय समारोप डॉ. देशपांडे यांनी त्यांच्या खास शैलीत केला.

याप्रसंगी मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे अध्यक्ष डॉ.श्रीराम जोशी यांनी मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे स्वरूप सांगतांना जहागिरदार कुटुंबियाच्या योगदानाची माहिती दिली. या प्रसंगी मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे कार्याध्यक्ष प्रा.चारुदत्त गोखले, विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेच्या कार्याध्यक्षा डॉ. मुक्ता जहागिरदार, अध्यक्ष डॉ. वनिता चोरे आणि मराठी अर्थशास्त्र परिषद व विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेचे सचिव डॉ. भांडवलकर उपस्थित होते.

कार्यक्रमाचे संचालन डॉ. किशोर फुले यांनी अत्यंत आकर्षकपणे केले. अखेरीस सचिव डॉ. भांडवलकरांनी सर्वांचे आभार मानल्यावर हा दीर्घकाळ स्मरणात राहणारा कार्यक्रम संपला. विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेतर्फे दरवर्षी असा परिसंवाद विदर्भातील वेगवेगळ्या महाविद्यालयांमधून घेण्यात येईल असे कौटिल्य ज्ञान प्रबोधिनीचे अध्यक्ष डॉ. जहागिरदार यांनी जाहीर केले.

Report of the 14th Finance Commission - An Analysis

Mrunalini Fadnavis

Principal, MMV,

Nagpur.

1. Introduction :

The Fourteenth Finance Commission (FC-XIV) was constituted by the President under Article 280 of the Constitution on 29th January 2013 to make recommendations for the period 2015- 20. Dr. Y. V. Reddy was appointed the Chairman of the Commission. Ms. Sushama Nath, Dr. M. Govinda Rao and Dr. Sudipto Mundle were appointed full time Members. Prof. Abhijit Sen was appointed as a part-time Member. Shri Ajay Narayan Jha was appointed as Secretary to the Commission.

The recommendations are on specified aspects of Central - State relation during 2015-20.

As per the constitution, "Cooperative Federalism" is the bedrock of financial governance in the country. It is the pool of Union and the States resources for achieving Common National Goals. The important issues to be covered in the 14th FC are Health, Education, Agriculture and Rural Development. "Team India" has

suggested Union Government to decide and devolve 42% of the Unions net tax receipts to the States. It is significant enhancement of 10% over 32% during the award period of 13th Finance Commission. It will be rupees 5.26 lacs crores in 2015-16 as against 3.48 lacs crores in 2014-15. This way the role of strengthening the States issue has been given importance.

2. Objectives :

The objective of 14th FC is to broader issues relating to the need for rebalancing the roles of Union and State in economic management in general, and fiscal management in particular. The issues raised by the States have been summarized as follows:

First, there is greater focus by the States on their own development models.

Second, the States have acquired capabilities of designing their strategies for development and have matured in terms of economic management, though there is considerable diversity among them in this regard.

Third, there is considerable variation in the expectations of the people of different States about the level and nature of public services.

Fourth, some States argued for the need to give State Governments greater policy space vis-à-vis the Union Government, pointing out that apprehensions in the past that doing so would strengthen fissiparous tendencies have proved unfounded.

Fifth, States highlighted the emerging fiscal implications for them arising from the Union Government's policies relating to natural resources, as for example forests and allocation of spectrum.

Finally, in terms of the functioning of the Finance Commission, the States have argued that, apart from the merits and demerits of the Centrally Sponsored Schemes (CSS), the increase in their number as well as of Plan grants to States reveals the excess fiscal space available to the Union Government.

In brief, the balance between the public and private sectors, the government and the public enterprises, the domestic and global economy, and the fiscal and non-fiscal elements of the government have dramatically changed over the years, and this cannot but have a significant impact on the Union-State fiscal relations. Several of these fundamental issues have been included in our ToR, though they may not

be covered by the narrow definition of Union-State fiscal relations. These To relate to disinvestment, subsidies, regulatory policies, environmental concerns, etc. Therefore, FC has to take cognizance of the new realities of macro-economic management. We have to place the fiscal situation and the relationship between the Union and the States in this broader current context, in order to achieve the mandate given to us.

It is expected that the recommendations of Finance Commission should contribute to greater trust between the three layers of government - Union, State and local -and promote cooperation and competition. As a step in this direction, we have kept conditionality and tied grants to the absolute minimum in our award. FC has adopted transparent formulae in its award and avoided categorization of States, to the extent possible. In the process, recognized and articulated a legitimate role for the Union in effecting transfers to States and provided fiscal space for the purpose.

The outlook of the 14th FC analyzed growth forecasts for the Indian economy prepared by different agencies. While the Planning Commission in 2013 had originally envisioned an annual real growth target of 9 per cent for the Twelfth Five-Year Plan period (2012-17), this was revised downwards to 8 per cent, taking

cognizance of the structural weaknesses of the economy and decline in growth in recent years.

The Union Government indicated in its memorandum to the Commission that it expects a nominal annual gross domestic product (GDP) growth rate in the range of 13.4 percent to 13.5 percent in the period from 2014-15 (BE) to 2019-20. This seems to be difficult with various unresolved parameters. The Union Government has based its forecast on the assumptions of a modest industrial revival, benign outlook on oil prices and absence of pronounced destabilizing shocks.

Given the inter-linkages between the Indian economy and the global economy, FC has also taken into consideration the economic outlooks released by various international agencies. It was found these in broad agreement on the point that the global economy is making a transition towards a period of stable, but slower growth. According to the International Monetary Fund's (IMF) World Economic Outlook 2014, economic activity in developing and emerging economies is projected to improve in 2014-15, but at a rate that is lower than previously estimated. While the post-global financial crisis risks have receded, other downside risks have increased and new challenges have emerged, as noted in the economic outlooks of various international

agencies like IMF, Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD) and the World Bank. Short-term risks include worsening of geo-political tensions and continuing volatility in financial markets. Medium-term risks include a low potential growth in advanced economies and a decline in potential growth of the emerging economies. However, these agencies have predicted a benign outlook on global commodities in the near to medium term. FC has also talked about the vertical and horizontal balance in State financial matters.

Fiscal Sustainability - In formulating our approach to fiscal sustainability, we have taken a consolidated view of the debt and deficit of both the Union and States. Although we have adopted the basic framework of the FC-XIII relating to fiscal rules, we have considered the issue of flexibility in the rule for higher borrowing limits for States. We have adopted a symmetric approach in the treatment of the Union and States with regard to the compliance with fiscal rules.

3. Grants-in-aids :

The FC has a concern that grants could be given to take care of any special burden or obligations of national concern within the States' sphere, as well for providing any beneficent service of national interest to less advanced States. However, previous Finance Commissions have

predominantly adopted a gap-filling approach to determine the quantum of grants to States to cover the deficit in the non-Plan revenue account. Regarding grants for disaster management FC 14th has adopted the procedure of the FC-XIII and used past expenditures on disaster relief to determine the State Disaster Response Fund (SDRF) corpus.

In recommendations, the FC committee has considered demographic changes, in addition to using the 1971 population in our devolution formula. it addressed the "need to balance the management of ecology, environment and climate change consistent with sustainable development". FC has not categorized States for the purpose of devolution. They had minimized the use of conditionalities and incentives and also increased untied transfers. The committee feels the trust for local committees.

4. Regarding Union Finance :

The outstanding Union debt has remained within the limits set by the FC-XIII. However, this is primarily due to a high nominal growth in GDP. With a strong policy commitment to contain inflation in future, there will be need for caution in projecting the position regarding debt-sustainability during the award period.

The gross tax revenues levied and collected by the Union Government, after reaching a peak of 11.9 percent of GDP in

2007-08, declined by over 1.7 percentage points in 2012-13. This, to some extent, reflects the deceleration in the growth of the economy and is also the effect of the reduction in the rates of Union excise duties and service tax in response to the global economic crisis. Even after the tax rates were partially restored in 2013-14, the tax-GDP ratio remained at the same level. There is, therefore, considerable scope for increasing the tax-GDP ratio during our period, which would provide greater fiscal space for increase in productive expenditures.

5. State Finances :

The FC-XIII's 'Revised Roadmap for Fiscal Consolidation' provided further direction and impetus for fiscal consolidation. After taking into account the circumstances arising from the global economic crisis in 2008-09 and 2009-10, as well as the varying progress made by the States in achieving the targets laid down by the FC-XII, the FC-XIII provided for State-specific paths for fiscal consolidation. In all States, revenue deficit was to be progressively reduced and eliminated by 2014-15. Similarly, all States were required to contain their fiscal deficit below 3 per cent of GSDP1 by 2014-15.

It is noteworthy that many States had not fully utilized the fiscal space available to them within the fiscal targets prescribed by the FC-XIII to incur capital expenditure.

This indicates the scope for paying increased attention to this issue in the years ahead. However, it is seen that some of the States which did not utilize the available fiscal space and had low capital expenditures as a ratio of GSDP, are low-income States. From the perspective of accelerating growth and promoting equitable growth, increasing capital expenditures by enhancing the absorptive capacity of these States could be of importance.

6. Re-Assessment of the Base Year and Norms for Projection :

Very important changes have been observed regarding base years assessment.

The assessment of Union finances was conducted in two stages. In the first stage, FC assessed revenues and expenditure for the base year 2014-15. In the second stage, the committee applied norms for individual items of receipts and expenditure for the purpose of forecast. For reassessment of the base year, they have examined in detail the revenue and expenditure data for 2014-15 presented in Union Budget 2014-15, and broadly adopted this, with some modifications on the receipt side of the Budget. Specifically, the FC included the telecom license fee (Rs.13,200 crore), spectrum user charges (Rs. 6,995 crore), and one-time spectrum charges (Rs. 4,165 crore) as per the memorandum submitted by the Department of Telecom to the Commission. It has not

included estimates of the auction revenue in our assessment, as it is presumably a one-time receipt.

The committee has also used the data on the surplus transferred from the Reserve Bank of India (obtained from the RBI Annual Report 2013-14) which amounted to Rs. 52,679 crore as against the Rs. 46,000 crore reported in 2014-15(BE). With these adjustments, the corresponding revenue receipts worked out to Rs. 15,62,597 crore instead of the Rs. 15,77,029 crore reported in the 2014-15 BE. The reassessed revenue deficit worked out to 3.05 per cent instead of 2.9 per cent of GDP and the fiscal deficit also worked out to 4.24 per cent of GDP instead of 4.1 per cent of GDP reported in the 2014-15(BE). On this re-assessed base year, 2014-15, they had applied norms for the assessment of revenues and expenditure from 2015-16 to 2019-20.

The reference period for growth and buoyancy in the assessment of Union finances has been 2001-02 to 2012-13. A nominal GDP growth rate of 13.5 per cent has been used for the assessment period. The revenue deficit has not been capped for the projection, but its path has been determined based on the norms for revenues and expenditure. For the fiscal deficit, the committee has followed a path that reduces it to 3 per cent of GDP by 2016-17 and maintains it at that level for the period of our assessment. For tax revenue

projections, they had taken the buoyancy of individual Union taxes. On the expenditure side, they had calculated interest payments by applying the 2013-14 effective rate of interest on the assessed outstanding liabilities of the Union Govt. for the period 2015-16 to 2019-20.

7. Non Tax Revenue :

The major components of the non-tax revenues of the Union Government are interest receipts, dividends and profit, receipts from the petroleum and telecom sectors and other fees and fines collected under General, Social and Economic Services. We have applied different norms for the different components of non-tax revenues.

There are some difficulties faced by the committee members. Like, they do not have adequate information on the loans and advances to be disbursed by the Union Government during the next five years.

Dividends and profits are other important components of non-tax revenue, and they increased from Rs.17,290 crore in 2001-02 to Rs.90,229 crore in 2014-15 (BE). The estimation of committee on dividends are like this- If the Government policies on public enterprises are conducive to their efficient functioning, along with an ample capital base and turnover, receipts on account of dividends should exceed estimates decided by the committee.

Earnings from various economic services have become a major contributor

to non-tax revenues, with their share increasing from 13.69 per cent in 2001-02 to 37.43 per cent in 2014-15 (BE). This growth has mainly been driven by the contributions of the petroleum and telecom sectors. Under Economic Services, non-tax revenue from petroleum includes royalties, profit petroleum, and production exploration and license (PEL) fees. Past data shows that non-tax revenues from the petroleum sector (excluding dividends) grew at an impressive rate of 16.75 per cent from 2001-02 to 2012-13. However, its growth from 2008-09 to 2014-15 (BE) was only 9.89 per cent, while its growth rate between 2008-09 and 2012-13 was 13.89 per cent. The FC committee recognize the deceleration in the growth of revenues from this sector between 2013-14 and 2014-15 (BE), which has also been noted in the memorandum submitted by the Ministry of Petroleum and Natural Gas to the Commission. The revenue forecast submitted by the Ministry indicates that revenues from royalties, profit petroleum and PEL fees are expected to decline from Rs. 20,244 crore in 2015-16 to Rs. 10,869 crore, with a negative trend growth rate of (-)15.86 percent. This estimate was based on the assumption that the gas price will continue at the current rate of \$4.2/ mmbtu, without factoring any future monetization of discoveries from 2016-17. While we recognize the risks of depleted production from existing gas fields owing to their

increased vintage, and the uncertainty of monetizing economically extractable discoveries, it was thought that the estimates of the Ministry are unduly conservative. Considering all the above factors, It is assumed that non-tax revenues from the petroleum sector would grow at the rate of 13.5 per cent per annum in our forecast period.

Telecommunication receipts are also an important source of non-tax revenue, and we have made a separate projection for them. We have considered the revenue forecast submitted by the Department of Telecommunication (DoT) to the Commission, which projects telecom revenue to grow from Rs. 26,896 crore in 2015-16 to Rs. 39,540 crore in 2019-20. However, the DoT's assessment of revenues indicates significant volatility in the growth of telecom revenue. Its growth rate is expected to more than double from 16 per cent in 2015-16 to 33.17 per cent in 2016-17, before stabilizing in the range of 2 per cent to 4.5 per cent in the period from 2017-18 to 2019-20. While this forecast assumes growth in the license fee at 8 percent per annum and in spectrum user charge at the rate of 4.7 per cent per annum, the volatility could be explained by the assumption of one-time spectrum charges for the relevant years, along with the installment amounts in the case of deferred payments of the auction-bid amounts. According to the DoT, average

growth for the entire assessment period works out to be 5.35 percent, which is in sharp contrast with the past trend growth rate in this sector of 16.1 per cent for the period 2001-02 to 2012-13. It has been assumed that a revenue growth of 13.5 per cent per annum in the telecom sector. After assessing interest receipts, dividends and profits, petroleum receipts and telecom receipts, it was assessed the residual component of the Union Government's non-tax revenues on the basis of its trend growth rate of 17.75 percent per annum.

8. Revenue Expenditure :

The basic fiscal data for 2001-02 to 2014-15 (BE) for revenue and capital expenditure was taken from the Union Budget documents, mapped with the Finance Accounts data and reconciled by carrying out the adjustments required to arrive at the fiscal and revenue deficits.

The major components of the Union Government's revenue expenditure are interest payments, defence revenue expenditure, pensions, and subsidies and grants to States. According to the 2014-15 (BE) figures, these components together constitute more than 80 per cent of revenue expenditure. Within this, the share of grants to the States works out to more than 23 per cent, and the share of subsidies (excluding food) accounts for 9.3 per cent. The objective of the FC is to apply norms for Union Government expenditure in such a way that there is appropriate fiscal head-

room for meeting committed liabilities like interest payments, pensions, and defence and other expenditure functions specified in the Union List. When making our expenditure assessments, we have also taken note of the submissions of various Union Ministries to the Commission. The committee has specified a compression in expenditure on certain items where such a reduction is considered desirable, such as subsidies.

Interest payments, pensions, defence revenue expenditure, police, subsidies are covered under TOR by the committee. The major change in the subsidy is suggested as-

In its memorandum to the Commission, the Ministry of Finance had delineated a gradual path for the rationalization of subsidy expenditure from the present level of 2 per cent of GDP in 2014-15 (BE) to 1.5 per cent of GDP in 2019-20. It was observed that the Union Government, in its MTFP, had indicated a path for subsidy reduction up to 2016-17. The MTFP target of 1.6 per cent of GDP for subsidy reduction as the norm up to 2016-17 is suggested and, relying on this trend, we believe it is possible to have greater rationalization of subsidy expenditure. Accordingly, in committee's projection, it has followed the consolidation path for subsidies as prescribed in the MTFP till 2016-17 and provided for subsidies at the rate of 1.4 per cent,

1.2 per cent and 1.0 per cent of GDP in 2017-18, 2018-19 and 2019-20, respectively, on the assumption that the trend of reduction will continue till 2019-20.

9. Other expenditure

Grants to State :

The transfer of grants-in-aid to States in our assessment period is considered. Grants-in-aid has been provided for those States whose assessed revenue expenditure needs exceed the sum of own-revenue capacity and tax devolution. In addition, the account grants to States for financing disaster management funds and supplementing resources to local bodies are considered.

Appropriate fiscal space has been provided to the Union Government to effect other transfers as determined through the mechanism and framework of cooperative federalism.

The Commission is convinced that some of the schemes funded by transfers from Union relate to subjects that can be best handled entirely by the States and, hence, should be in the fiscal space of the States. There are also schemes that are normally in the State domain, but for reasons of externality and equalization and the special needs of some States, need to be kept in the Union fiscal space. There is an overlap of responsibilities in these sectors.

Broad sectors that fall under the

category of overlapping responsibilities include education, health, water supply and sanitation, child nutrition, where principles and objectives of externality, redistribution and equalization are critical.

Structure of GST :

While the introduction of the GST would have a favorable impact on both the Union and State finances, there may be a case for revenue compensation to States by the Union Government for the transitional years. The Commission's mandate is to recommend the mechanism to be adopted for such compensation. Since the structure of the GST is yet to be decided, it is difficult to arrive at reliable estimates of the nature of gains and losses it could entail. Specifically, in the absence of clarity on the taxes to be merged into GST, rate structure, exemption thresholds and design, we are unable to set aside the amount required for GST compensation to States. However, in case there is a revenue loss to States due to the introduction of the GST, the Union Government should be able to make resources available for compensation.

10. State Finances : Assessment of Revenue and Expenditure :

Many States have also suggested that the implications of the economic slowdown in recent years on the revenue position of States be taken cognizance of while assessing their own revenue receipts. Some States, particularly those with a low

revenue base, have pointed out that expenditure on the maintenance of assets (building, roads, irrigation works) worked out on the basis of budget estimates would be inadequate, since they were compelled to make budget provisions much below the required level due to paucity of resources. According to these States, any projection based on such low level of expenditure will not be adequate. Some States have argued that the assumption of a meager 5 per cent annual rate of growth in many items of expenditure, made by previous Finance Commissions, artificially depressed their resource requirements for the provision of various services. Some States have proposed that the growth rates for projection of maintenance expenditure of major, medium and minor irrigation projects should be indexed to inflation, based on the consumer price index (CPI), instead of assuming an annual growth rate of 5 per cent over the base year estimates. In the case of roads, many States have suggested that the norm recommended by the Ministry of Road Transport and Highways for maintenance expenditure projections may be adopted and, in addition, indexed for inflation based on CPI.

Some States have also pointed out the huge backlog in filling up sanctioned posts due to the fiscal restraint exercised in adhering to fiscal consolidation targets set in the state-level Fiscal Responsibility and Budget Management (FRBM) Acts.

Maintaining that they need to undertake fresh recruitment in the future, they suggested that expenditure assessment should take into account the consequent increase in salary expenditure. Most of the States have urged that the implications of the Seventh Central Pay Commission's recommendations on the fiscal position of States should be factored into the assessment of expenditure. Some States have also highlighted that in the past the salary projection norm of 35 per cent of the revenue expenditure (net of interest payment and pension) resulted in under-assessment of expenditure needs since, in reality, the share of salary expenditure was more than 60 per cent in many States. Some States have suggested accepting their salary expenditure projections based on inflation-linked releases of dearness allowance (DA), proposed new recruitments and anticipated pay revision rather than adopting any normative criteria.

Most of the North-eastern States have stated that the scope for increasing tax revenue is very limited due to low levels of commercial activity and low levels of consumption. A few of them have proposed that different growth rates should be applied for them while projecting their tax revenues. They suggested that the growth rate applied to make revenue projections in their case should be lower than that of the general category States. These as well as other hill States have also pointed out that the severe

disadvantages they faced due to cost disabilities need to be kept in view while undertaking assessment.

According to many States, the projection of deficit in the non-Plan revenue account estimated by States should be taken into account while determining the non-Plan revenue deficit grants. The States have urged that the borrowing limits should be related to the gross state domestic product (GSDP) of the State and not as assumed by the Finance Commission while assessing their compliance with the targets.

11. An Overview of States' Forecasts :

The revenue and expenditure for the period from 2015-16 to 2019-20 is observed from all the States. As per States' projections, the pre-devolution non-Plan revenue deficit is expected to increase from Rs. 3,91,999 crore in 2015-16 to Rs. 7,07,296 crore in 2019-20. As a per cent of GDP, the non-Plan revenue deficit is expected to increase from 2.7 per cent to 2.9 per cent during the same period. Taking into account the projected Plan-revenue expenditure at around 3.4 per cent of GDP during this period, the pre-devolution revenue deficit is projected to increase from 5.9 percent to 6.3 percent.

According to States' projections, own revenue receipts would remain around 7.4 percent of GDP between 2015-16 and 2019-20 and own tax revenue around 6.4 percent of GDP. The non-tax revenue to GDP ratio has been projected to decline

from 1 percent to 0.8 percent. Total revenue expenditure has been projected to increase from 13.3 percent of GDP to 13.7 percent, with a corresponding increase in non-Plan revenue expenditure from 9.9 percent of GDP to 10.2 percent and a marginal increase in Plan revenue expenditure from 3.4 percent to 3.5 percent. Capital expenditure has been projected to remain stagnant at around 2.7 percent of GDP during this period. Own revenue deficit has been projected to increase from 5.9 to 6.3 percent of GDP while the non-Plan revenue deficit has been projected to increase from 2.7 to 2.9 %.

These forecasts by the States may be useful insights on the States' perception about the likely fiscal situation during the award period and their revenue and expenditure needs. However, we are fully conscious of the fact that the forecasts by States are not strictly comparable, due to the differences in methodology adopted by individual States as well as in their assumptions about key fiscal and state-level macro-aggregates like growth and inflation rates.

12. Sharing of Union Tax Revenues :

Article 280 (3) (a) of the Constitution and para 4 (i) of the terms of reference (ToR) was used to make recommendations regarding "the distribution between the Union and the States of the net proceeds of taxes, which are to be, or may be, divided between them" as well as

the allocation between the States of the respective shares of such proceeds. Six factors were considered in determining the approach to sharing of Union taxes: (i) the Constitutional provisions and intent; (ii) the approaches of the previous Finance Commissions; (iii) the need for continuity, to the extent possible; (iv) the requirement for rebalancing in the sharing of resources needed in the context of overall fiscal relations; (v) the anticipated macroeconomic environment during the award period; and (vi) the views of the Union and State Governments in the macroeconomic context of our award period. It was challenging to weigh the arguments by the Union and States advanced and attempt appropriate rebalancing to meet the evolving circumstances.

The main task of the FC-XIV was to make a realistic estimate of the vertical and horizontal imbalance of resources between the Union and the States. This assessment required careful estimation of the expenditure needs of each level of Government and the revenue resources available with them. Like the States have made a number of suggestions on vertical devolution, which can be broadly grouped under four categories: (a) increase in the share of tax devolution, (b) expansion of the divisible pool by including non-shareable cess and surcharges and non-tax revenues, (c) ensuring minimum guaranteed tax devolution, and (d) reduced role of

Centrally sponsored scheme.

Conceptually, two issues become important in assessing the vertical imbalance. One, a realistic estimation of revenue accruing solely to the Union as well as its expenditure needs and the resources required to meet its obligations under the Constitution.

Under horizontal sharing most indicators proposed by various States can be grouped into six broad categories - population, income and fiscal capacity distance, fiscal performance, area, social and economic backwardness, and availability of infrastructure. While determining the inter-se share of the States, the basic aim of Finance Commissions has been to correct the differentials in revenue raising capacity and expenditure needs, taking into account the cost disability factors to the extent possible. To achieve these goals, the past Finance Commissions have generally followed the principles of equity and efficiency. The criteria used by earlier Finance Commissions can be categorized as: (a) factors reflecting needs, such as population and income; (b) cost disability indicators, such as area and infrastructure distance; and (c) fiscal efficiency indicators such as tax effort and fiscal discipline.

The following table shows the criteria and weights assigned for inter-se determination of the shares of taxes to the States.

Criteria and Weight :	
Criteria	Weight (percent)
Population	17.5

Demographic Change	10
Income Distance	50
Area	15
Forest Cover	7.5

Inter-se Share of States (percent)

States and Share of States in percentage is as follows -

Andhra Pradesh - 4.305, Arunachal Pradesh - 1.370, Assam - 3.311, Bihar - 9.665, Chhattisgarh - 3.080, Goa- 0.378, Gujarat - 3.084, Haryana - 1.084, Himachal Pradesh - 0.713, Jammu & Kashmir - 1.854, Jharkhand - 3.139, Karnataka - 4.713, Kerala - 2.500, Madhya Pradesh - 7.548, Maharashtra - 5.521, Manipur - 0.617, Meghalaya - 0.642, Mizoram - 0.460, Nagaland - 0.498, Odisha - 4.642, Punjab - 1.577, Rajasthan - 5.495, Sikkim - 0.367, Tamil Nadu - 4.023, Telangana-2.437, Tripura- 0.642,Uttar Pradesh- 17.959, Uttarakhand - 1.052, West Bengal- 7.324.

All States - 100.000

13. Important Recommendations :

- * The commission has recommended that local bodies should be required to spend the grants only on the basic services within the functions assigned to them under relevant legislations. It has been recommended that distribution of grants of states for local bodies using 2011 population data and with weight of 90% and area with weight of 10%.
- * Deficit of 11 states will be considered.

The grants to states will be divided into two parts, a grant to duly constituted Gram Panchayats and a grant to duly constituted municipalities on the basis of urban and rural population. The commission has worked out a total grant of Rs 2,87,436 crores for the period 2015-20.

- * Gram Panchayats will get the ratio of basic to performance grants is 90:10 and 80:20 with respect to Municipalities.
- * Under Disaster Management Act, 2005, highest priority was given to State Disaster Relief Fund.
- * In light of 13th FC recommendations the maintenance of stable and sustainable fiscal environment consistent with equitable growth was recommended.

14. Features of terms of trade :

- * The core mandate of the commission remains no different from that of the previous commissions as per features of Terms of References. The distribution between the Union and the States of the net proceeds of taxes, the principles which should govern the grants-in -aid of the revenues of the state out of the consolidated fund of India and the measures needed to augment the consolidated funds of the States to supplement the resources of the rural and urban local bodies in each states. Two aspects can be analyzed like this-

- I. Unlike the FC XIII, there is no specific mention of the treatment of gross budgetary support (GBS) to plan as a committed liability.
- II. Contrary to the earlier requirement that the commission shall generally take the base of population figure as 1971, in all cases where population is a factor, our TOR indicates that we may also take into account the demographic changes that have taken place since 1971 which are best captured by the census figures of 2011. Debt levels will be revised on the basis of fiscal consolidation roadmap recommended by the FC XIII Approach.

15. References :

1. "The Finance Commission (Miscellaneous Provisions) Act, 1951". Retrieved 23 August 2014.
2. "Reports of the Finance Commissions of India". Retrieved 2014-07-10.
3. "Terms of Reference of the Fourteenth Finance Commission". Retrieved 2014-07-10.
4. "Supreme Court Judgement: Bhim Singh vs U.O.I & Ors on 6 May, 2010". Retrieved 21 March 2012.
5. "THE CONSTITUTION OF INDIA". Retrieved 21 March 2012.
6. "Supreme Court forms panel to frame guidelines on government ads". Retrieved 21 May 2014.
7. Full text of the Constitution of India (as of July 2008)
8. Reports of the Finance Commission of India.

◆◆◆

१४ व्या वित्त आयोगाच्या शिफारशी - एक टीप

दिलीप पांडूरंग महाजन

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
एस.पी.एम.तात्यासाहेब महाजन कला व
वाणिज्य महाविद्यालय, चिखली, जि. बुलढाणा.

राजेंद्र रामराव गव्हाळे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
जी.एस. महाविद्यालय, खामगांव,
जि. बुलढाणा.

प्रस्तावना :

भारताने संघराज्य पद्धती स्वीकारलेली आहे. केंद्र व राज्य सरकारे यातील वित्तीय संबंधात बदलत्या परिस्थितीनुसार योग्य वाटप बदल होण्याच्या दृष्टीने लवचिकता आणण्याचे कार्य वित्त आयोग करतो. घटनेतील तरतुदीनुसार मा. राष्ट्रपती वित्त आयोगाची स्थापना करतात. दर पाच वर्षांनी वित्त आयोगाची स्थापना करत असतात. १९५१ मध्ये श्री.जे.पी. नियोगींच्या अध्यक्षतेखाली १ला वित्त आयोग स्थापन झाला. आजतागायत एकूण १४ वित्त आयोग स्थापण्यात आले आहेत. वित्त आयोग राष्ट्रपतींना वित्तीय विनियोगाबाबत शिफारशी करण्याचे प्रमुख कार्य करतात. या आयोगाने आपला अहवाल डिसेंबर २०१४ मध्ये सादर केला. या वित्त आयोगाने केलेल्या शिफारशी २०१५ ते २०२० या कालावधीसाठी आहेत. १४वा वित्त आयोगाच्या प्रमुख शिफारशी थोडक्यात मांडण्याचा प्रयत्न संशोधकांनी केला.

१४ व्या वित्त आयोगाच्या शिफारशी :

१. राज्यांकडे हस्तांतरण : १४व्या वित्त आयोगानुसार राज्यांचा करवाटपातील हिस्सा ३२ वरून ४२ प्रतिशत करण्यात आला असून त्यामुळे कधी नव्हे तो प्रचंड फरक कर

हस्तांतरणात घडून आला आहे.

२. राज्यांचा वाटा : राज्यांचा करप्रणालीतील असलेला २०१४-१५ मधील वाट्याचा २०१५-१६ मधील असणाऱ्या वाट्याचा विचार करता तो ४५ नी वाढला आहे.
३. संसाधनांचे हस्तांतरण : ज्यामुळे संसाधनाचे राज्यांकडे हस्तांतरण अधिक प्रभावीपणे करण्याचे हस्तांतरण प्रणाली हा एक प्रमुख मार्ग आहे.
४. अनुदानाचे वितरण : अनुदानाचे वितरण हे प्रामुख्याने राज्याच्या २०११ मधील लोकसंख्येच्या आधारे वितरण व्हावे तसेच ग्रामीण व शहरी लोकसंख्येच्या आधारावर याचे योग्य वितरण व्हावे व त्या द स्थानिक स्वराज्य संस्था ज्यामध्ये ग्रामपंचायत व नगरपालिकांचा समावेश केलेला आहे.
५. अनुदानाचे प्रकार : अनुदानाचे २ प्रकार असून त्यात १)मुळ अनुदान व २) कार्यक्षमतेबद्दलचे अनुदान. यामध्ये कार्यक्षमतेचे अनुदानाचे वितरण व त्याचे प्रमाण ग्रामपंचायतीसाठी १०:१० असे असून नगरपालिकांसाठी ८०:२० असे आहे.
६. एकूण अनुदान : १ एप्रिल २०१५ ते ३१

- मार्च २०२० या ५ वर्ष कालावधीसाठी २,८७,४३६ कोटी चे एकूण अनुदान असून त्यापैकी ग्रामपंचायतींसाठी २,००,२९२ कोटी रु. तर नगरपालिकांसाठी ८७१४३ कोटी रु. आहे.
७. अनुदान वितरण : २०१५-१६ साठी २९९८८ कोटी एवढ्या रकमेचे अनुदान देण्यात येईल. अशी शिफारस करण्यात आली आहे.
८. आपत्ती साहाय्य : राज्यांना आपत्ती साहाय्य निधी अगोदर प्रमाणेच म्हणजे केंद्र व राज्यांच्या प्रमाणे ७५:२५ असण्यासह सद्यःस्थितीतही १४व्या वित्त आयोगातही चालू ठेवण्यात आले असून त्यासाठी ५५०९७ कोटी मान्य केले आहे. तसेच जीएसटी ची अंमलबजावणी झाल्यानंतर आपत्ती साहाय्य वित्त आयोगाच्या शिफारशी नुसार ठरविले जाईल.
९. हस्तांतरणोत्तर योजनेनंतरच्या सरकार उत्पन्नातील तुटीचे अनुदान : राज्यांच्या खर्चाच्या प्रमाणात व मागणीनुसार १९४८२१ कोटी अनुदान स्वरूपात तसेच कर हस्तांतरण व उत्पन्न वाढविण्याची कार्यक्षमता यानुसार आहे आणि हे अनुदान ११ राज्यांना देण्यात येईल.
१०. योजनेचे विकेंद्रीकरण : केंद्र सरकारकडून दिल्या जाणाऱ्या ८ योजना व त्यासाठी देण्यात येणारे अनुदान बंद करून त्यांना स्वतंत्र केल्यानंतर त्यात घडून येणारा बदल व राज्यांचा त्यातील वाटा व जबाबदारी ही मोठी असेल.
११. सहकारी संघराज्य : सहकारी संघराज्यांबाबत अनेक प्रकारच्या शिफारशी आलेल्या आहेत.
- त्या म्हणजे जीएसटी, आर्थिक बाबी, रोडमॅप तसेच सार्वजनिक ठिकाणचा वापर.
- राज्यांचा गरजांचा विचार करतांना नियोजित व अनियोजित यांच्यातील फरक दुर्लक्षित केला गेला आहे. वित्त आयोगाच्या मतानुसार अनुदान म्हणजे एकूण करांचे ठराविक प्रतिशतमध्ये हस्तांतरण राज्यांना बहाल करणे व त्याची अनुदानाची गरज पूर्ण करणे. वाढविलेल्या हस्तांतरणातून निर्माण झालेले अनुदान त्याचे एकत्रित हस्तांतरण हे अनुदानाच्या रूपातून हस्तांतरणामध्ये परिवर्तन होण्याची क्रिया होय. समान वितरण प्रक्रिया सुचवितांना/शिफारशी करतांना यासाठी मोजपट्टी म्हणून (१९७१च्या) लोकसंख्येतील झालेले बदल, उत्पन्नातील फरक, वनक्षेत्र आणि क्षेत्रफळ याप्रकारच्या मोजपट्ट्या वापरण्यात आल्या. राज्यांत अनुदान वितरणासाठी काही शिफारशी सांगण्यात आलेल्या आहेत. त्यापैकी २०११च्या लोकसंख्येनुसार ९० तर क्षेत्रफळानुसार १० वितरण स्थानिक स्वराज्य संस्थांना देण्यात येईल. राज्यांना देण्यात येणारे अनुदाने द भागात वितरित करण्यात आलेले आहेत. एक अनुदान ग्रामपंचायतीला दिले जाते. दुसरे अनुदान नगरपालिकेला दिले जाते. आणि या अनुदानांचे सुद्धा दोन भागात विभाजन केलेले आहे. मुलभूत अनुदान कार्यक्षमतेनुसार अनुदान हे ग्रामपंचायत व नगरपालिका यांना यांच्या कार्यक्षमतेनुसार अनुदान देण्यात येतील. मुलभूत अनुदान व कार्यक्षमता अनुदान यांचे प्रमाण ९०:१० हे ग्रामपंचायत असून नगरपालिकांसाठी ८०:२० असे राहिल. पाच वर्षासाठी एकूण शिफारस केलेली अनुदाने रु.२,८७,४३६ कोटी असून त्यापैकी ग्रामपंचायतींसाठी २,००,२९२ कोटी व

नगरपालिकांच्या आवश्यकतेनुसार पुरविण्यात येतील. आयोग या मताचा आहे की एकत्रितपणे राबविण्यात येणाऱ्या योजना ज्या केंद्र सरकारच्या मदतीने चालतात त्यामध्ये बदल करण्याचा गरज आहे. या योजना राबविण्यासाठी राज्यांनी मोठ्या प्रमाणात जबाबदारी व हिस्सा उचलावा.

२०१५-१६ ते २०१९-२० या दिलेल्या कालावधीत केंद्रीय करांच्या राज्यांना वाटावयाच्या निव्वळ रकमेतील राज्यांचा वाटा प्रत्येक वर्षात ४२ असावा अशी शिफारस १४व्या वित्त आयोगाने केली आहे. तसेच या आयोगाने राज्यांना अधिक सहाय्यक अनुदानाची शिफारस केली आहे. राज्यांना मिळणाऱ्या हिश्यात वाढ व केंद्राच्या महसुलातील

वाढ; यामुळे राज्यांना मात्र केंद्राकडून मिळणाऱ्या हिश्यात राज्याराज्यातील असमानता दूर करण्यास प्राधान्य दिलेले दिसत नाही. कमी विकसित राज्यांना कमी हिस्सा मिळणार आहे. त्यामुळे प्रादेशिक असमानता दूर करण्याचे काम अवघड होण्याची भिती निर्माण होऊ शकते.

संदर्भ सूची :

१. दत्त एवं सुंदरम (२०११) : भारतीय अर्थव्यवस्था : गौरवदत्त, अश्विनी महाजन एसचंद कंपनी प्रा.लि., नई दिल्ली.
२. Govt. of India (2014) : Report on 14th Finance Commission.
३. Central Budget, 2015-16.

◆◆◆

१४ वे वित्त आयोग की समीक्षा

उषा एन. पाटील

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

गो. सी. गावंडे महाविद्यालय उमरखेड

संविधान की धारा २८० में प्रदत्त शक्तियों के तहत सरकारने १४ वे वित्त आयोग का गठन किया है। आयोग की अध्यक्षता रिजर्व बैंक के पूर्व गवर्नर डॉ.वाई. वी. रेड्डी ने की। इसके साथ ही इसमें चार अन्य सदस्य हैं।

१. प्रो. अभिजित सेन सदस्य योजना आयोग अंशकालीन
२. सुश्री सुषमा नाथ पूर्व केन्द्रीय वित्त सचिव सदस्य
३. डॉ. एम. गोविंदा राव निदेशक राष्ट्रीय लोकवित्त और नीति संस्थान, नई दिल्ली सदस्य
४. डॉ. सुदिमो मुडंले पूर्व कार्यकारी अध्यक्ष राष्ट्रीय सांख्यिकी आयोग सदस्य

श्री अजय नारायण झा आयोग के सचिव थे। आयोग ने अपनी रिपोर्ट ३१ अक्टूबर २०१४ तक प्रस्तुत की और एक अप्रैल २०१५ से शुरू हो रही पांच वर्ष की अवधि इस में शामिल की गई है। आयोग केन्द्रीय करो के बंटवारे, राज्यों को दी जानेवाली नीतिगत सहायता और सीपीसी कनकायों को संसाधनों के हस्तांतरण संबंधी अनुशंसा करेगा। १४ वा वित्त आयोग अपनी अनुशंसा देते समय जिन बिंदुओं को ध्यान में रखेगा वह निम्नलिखित हैं।

१. i) संघ और राज्यों के बीच करों के शुद्ध आगमों का, जो संविधान के भाग १२ के अध्याय १ के अधीन उनमें विभाजित किये जाने या किए जाएं, वितरण और राज्यों के बीच ऐसे आगमों तत्संबंधी भाग का आवंटन
ii) भारत की संचित निधि में से राज्यों के राजस्व में सहायता अनुदान को शासित करनेवाले सिद्धांत और उन राज्यों को, जिन्हें संविधान के २७५ के अधीन उनके राजस्व में सहायता अनुदान के रूप में उस अनुच्छेद के खंड १ के परंतु विनिर्दिष्ट प्रयोजनों से भिन्न प्रयोजनों के लिए सहायता की आवश्यकता है, संदत्त की जानेवाली धनराशियाः
iii) राज्यों के वित्त आयोग द्वारा की गई सिफारिशों के आधार पर राज्यों में पंचायतो और नगरपालिका के संसाधन की अनुपूर्ति के लिए किसी राज्य की संचित निधि के संवर्धनों की अनुपूर्ति के लिए किसी राज्य की संचित निधि के संवर्धन के लिये आवश्यक अध्यानुपाय।
२. आयोग विशेष रूप से केन्द्र सरकार द्वारा १३ वें वित्त आयोग की सिफारिशों के आधार पर संघ और राज्यों की वित्तीय विषय स्थिति

का पुनर्विलोकन करेगा और समान वृद्धि से संगत स्थिर और पोषणीय राज वित्तीय वातावरण को बनाए रखने के लिए उपायों का सुझाव देगा।

३. आयोग अपनी सिफारिशें करते समय अन्य बातों के साथ निम्नलिखित को ध्यान में रखेगा-

i) वर्ष २०१४-१५ के अंत में पूरे किए जानेवाले कराधान और गैर कर राजस्वों के संभावित स्तरों के आधार पर एक अप्रैल, २०१५ को आरंभ किए गए पांच वर्षों के लिए केन्द्रीय सरकार के संसाधन:

ii) केन्द्रीय सरकार के संसाधन, विशेष रूप से केन्द्रीय और राज्य के आयोजन के लिए अनुमानित सकेल बजटीय सहायता, सिविल प्रशासन, रक्षा, आंतरिक और सीमा सुरक्षा, ऋण सेवा और अन्य प्रतिबद्ध व्यय तथा दायित्वों संबंधित मांग:

iii) वर्ष २०१४-१५ के अंत में पूरे किए जानेवाले कराधान और गैर कर राजस्वों के संभावित सभी राज्यों और संघ के राजस्व के खाते पर प्राप्ति और व्यय को न केवल संतुलित करने, किंतु पूंजी निवेश के लिए अभिशेष उद्भूत करने का भी उद्देश्य है।

iv) केन्द्रीय सरकार और प्रत्येक राज्य के सरकार के कराधान संबंधी प्रयास और संघ की दशा में करसकल घरेलू उत्पाद अनुपात और राज्यों की दशा में कर.सकल घरेलू उत्पाद अनुपात में सुधार करने के लिए अतिश्रिक्त संसाधन जुटाने की क्षमता।

v) दीर्घकालिक और सम्मिलित विकास के

लिए आवश्यक सब्सिडी कर और राज्यों के संघों के बीच सब्सिडी का समान बटवारा।

vi) पूंजीगत अस्तियों के रख-रखाव और अनुरक्षण के गैर-वेतन घटक संबंधी व्यय और ३१ मार्च २०१५ तक पूरी की जानेवाली योजना स्कीमों पर गैर- मजदूरी संबंधी रख-रखाव के लिए विनिर्दिष्ट धनराशियों की सिफारिश कि जाती है ।

vii) वैधानिक उपायों के माध्यम से जिसके अंतर्गत प्रयोक्ता प्रभागों का उदाहरण और दक्षता संवर्धन के उपायों का अपनाना भी है, सिंचाई परियोजनाओं, विद्युत परियोजनाओं, पीने के पानी और सार्वजनिक परिवहन की वाणिज्यिक व्यवहारिता को सुनिश्चित करने की आवश्यकता।

viii) सार्वजनिक क्षेत्र के उद्यमों को प्रतिस्पर्धात्मक और बाजार आधारित करने की आवश्यकता, सूचीबद्ध और विनिवेश और गैर-प्राथमिकता वाले उद्यमों को त्यागना।

ix) सतत विकास के अनुरूप परिस्थितीकी, पर्यावरण और जलवायु परिवर्तन के प्रबंधन की आवश्यकता।

x) प्रस्तावित वस्तु और सेवा कर का संघ और राज्यों की वित्त पर असर और किसी राजस्व हानि की दशा में इसकी भरपाई करने की प्रणाली।

४. आयोग विभिन्न विषयों पर अपनी सिफारिशें करते समय, उन सभी मामलों में जहां करें और शुल्कों तथा सहायता अनुदानों के अंतरण को अवधारित करने के लिए जनसंख्या में एक कारक वर्ष है। १९७१ की जनसंख्या के

- आंकड़ों को आधार के रूप में लेगा। हालांकि १९७१ के बाद हुए जनसंख्या परिवर्तनों को भी आयोग ध्यान में रख सकता है।
५. आयोग वर्तमान में लागू सार्वजनिक व्यय प्रबंधन प्रणाली जिसमें बजट और लेखा मानक तथा प्रणाली, प्राप्ति और व्यय के वर्गीकरण के लिए वर्तमान प्रणाली राष्ट्रीय और अंतरराष्ट्रीय स्तर पर श्रेष्ठ कार्य पद्धती की समीक्षा करेगा और उसमें सुझाव देगा।
६. आयोग आपदा प्रबंधन के वित्त पोषण के संबंध में आपदा प्रबंध अधिनियम, २००५ (५३) में परिकल्पित निधियों के प्रतिनिर्देश से विद्यमान व्यवस्थापनाओं का पुनर्विलोकन कर सकेगा और उनके संबंध में उपयुक्त सिफारिशें कर सकेगा।
७. आयोग उन आधारों को बताएगा, जिनके आधार पर वह अपने निष्कर्षों पर पहुंचा है और संघ तथा प्रत्येक राज्य की प्राप्ति और व्यय के अनुमान उपलब्ध करायेगा।
८. आयोग ने अप्रैल २०१५ से प्रारंभ होनेवाली पांच वर्ष की अवधि को सम्मिलित करते हुए ३१ अक्टूबर २०१४ को अपनी रिपोर्ट उपलब्ध कराई है।
- उल्लेखनीय है कि देश में कर लगाने का काम केंद्र तथा राज्य सरकार दोनों करती है और दोनों के लिए कर लगाने व वसूली की प्रक्रिया और अधिकार क्षेत्र निश्चित है। केंद्र सरकार कुछ ऐसे कर लगाती व वसूलती है जिनका विभाजन होता है यानी उनका कुछ हिस्सा

राज्यों को जाता है। संविधान के अनुच्छेद २८०-१ के प्रावधानों के तहत वित्त आयोग संवैधानिक व सांविधिक निकाय है। पहला वित्त आयोग २२ नवंबर १९५१ को गठित हुआ। १३ वे वित्त आयोग का गठन २०१०-१५ के लिए २००७ में विजय केलकर की अध्यक्षता में किया गया था। इसकी रिपोर्ट २५ फरवरी २०१० को संसद पटल पर रखी गई।

१४ वे वित्त आयोग का गठन १ जनवरी २०१३ को रिजर्व बैंक के पूर्व गवर्नर वाई वी रेड्डी की अध्यक्षता में हुआ। इसने १६ दिसंबर २०१४ को अपनी रिपोर्ट राष्ट्रपति को सौंपी। इसकी सिफारिशें एक अप्रैल २०१५ से ३१ मार्च २०२० तक है। इससे पहले तेलंगाना व आंध्रप्रदेश सरकार के साथ विचार-विमर्श के लिए आयोग का कार्यालय दो माह बढ़ाया गया था।

सिफारिशें स्वीकार:

केंद्र की राजक सरकार ने २५ फरवरी २०१५ को १४ वे वित्त आयोग की सिफारिशें स्वीकार करने की घोषणा की थी। प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी ने २०१५-१६ के आम बजट से कुछ ही दिन पहले यह घोषणा की। प्रधानमंत्री मोदी ने राज्यों के मुख्यमंत्रियों को भेजे पत्र में कहा 'हमने खुले दिल से १४ वे वित्त आयोग की सिफारिशें स्वीकार कर ली है। हालांकि इससे केंद्र के वित्त प्रबंधन पर भारी दबाव पड़ेगा' प्रधानमंत्री कार्यालय के बयान के मुताबिक मोदीजी ने कहा '१४ वे वित्त आयोग ने केंद्र सरकार के कर संग्रह में से राज्यों मिलने वाली

हिस्सेदारी में १० प्रतिशत बढ़ोत्तरी की सिफारिश की थी।’

१४ वे वित्त आयोग की रिपोर्ट में बढ़ाई गई हिस्सेदारी के अनुसार राज्यों को २०१४-१५ में ३,४८,००० करोड रूपए और २०१५-१६ में ५,२६,००० करोड रूपए दिए जाएंगे।

इससे केंद्रीय करों में राज्यों की हिस्सेदारी बढ़ाकर १० प्रतिशत कर दी गई है। कुल मिलाकर बात की जाए तो केंद्रीय करों में राज्यों का हिस्सा बढ़कर ४२ प्रतिशत हो गया है जो कि पहले ३२ प्रतिशत था। इसे बड़ा बदलाव माना जा रहा है। प्रधानमंत्री कार्यालय का कहना था कि केंद्र सरकार योजना और अनुदान आधारित मदत के स्थान पर अब हिस्सेदारी आधारित मदत का प्रावधान कर रही है। इसलिए विभाज्य संसाधनों का ४२ प्रतिशत बंटवारा करेगी। केंद्रीय वित्तमंत्री अरूण जेटली ने संवाददाताओं कहा कि ग्राम पंचायतों और नगर निकायों की मजबूती के लिए कुल कर का ४२ प्रतिशत हिस्सा राज्यों को दिए जाने के अलावा ११ राज्यों को कुछ अतिरिक्त राशि भी आवंटित की गई है।

पहली किस्त: केंद्र सरकार ने १४ वे वित्त आयोग के निर्देशानुसार वित्त वर्ष २०१५-१६ के लिए विभिन्न राज्यों को हस्तांतरण की पहली किस्त के रूप में ३७,४२० करोड रूपये अप्रैल २०१५ के पहले सप्ताह में जारी किए। विभिन्न राज्यों को आवंटित राशि का विवरण इस तरह देखा जा सकता है। आंध्रप्रदेश-१६१६.७८, अरूणाचल प्रदेश - ५१६.४८, असम-१२४२.७६, बिहार-३६२४.३७ छत्तीसगढ़-११५७.९४, गोवा-१४१.५१, गुजरात -११५९.५६, हरियाणा-४०६.१०, हिमाचल प्रदेश

-२६७.३८, जम्मू-कश्मीर-५७७.६३, झारखंड-११७८.३३, कर्नाटक-१७७०.४६, केरल-९३७.१५, मध्यप्रदेश-२८३५.७५, महाराष्ट्र-२०७५.५९, मणिपुर-२३१.२७, मेघालय-२४०.७५, मिजोरम-१७२.४०, नागालैंड-१८६.६८, ओडिशा-१७४३.४६, पंजाब-५९०.८८, राजस्थान -२०६५.७९, सिक्कीम-१३७.४६, तमिलनाडू-१५१०.५१, तेलंगना-९१५.८५, त्रिपुरा-२४०.६२, उत्तरप्रदेश-६७३५.८१, उत्तराखंड-३९४.६८, पश्चिम बंगाल २७४६.९१, कुल-३७,४२०.८६

केंद्र के इस कदम पर राज्यों की मिली जुली प्रतिक्रिया देखने को मिली। हरियाणा, छत्तीसगढ़ व मध्यप्रदेश जैसे राज्यों ने जहां इस पर खुशी जताई वहीं बिहार ने इस पर नाराजगी व्यक्त की है।

संदर्भ :

- i) fincomindia.nic.in/
- ii) www.thehindu.com/of/14th-finance-commission
- iii) www.business-standard.com/14th-finance-commission-recommendati...
- iv) finmin.nic.in/14fincomm/14th Finance Commission.htm
- v) [articles.economictimes.indiatimes.com > Collections > Recommendations](http://articles.economictimes.indiatimes.com/ Collections / Recommendations)
- vi) indiabudget.nic.in/es2014-15/echapvoll-10.pdf
- vii) www.ibnlive.com/news/business
- viii) www.jagranjosh.com/union-government-accepted-14th-finance-com
- ix) employmentnews.gov.in/enwe-46.pdf

◆◆◆

Cooperative Federalism and Fourteenth Finance Commission

Sneha Deshpande

Prof. & Head, Dept. of Economics
R.T.M. Nagpur University, Nagpur.

In 1949, Babasaheb Ambedkar said in his speech to the closing session of the Constituent Assembly that "The basic principle of federalism is that the legislative and executive authority is portioned between the Centre and states, not by any law to be made by the Centre but by the Constitution itself. The states are in no way dependent upon the Centre for their authority under our Constitution; the Centre and states are co-equal in this matter." In the years after Independence, this relationship became distorted and the two were not "co-equal". But a new era has begun when Prime Minister Shri Narendra Modi said we want to promote cooperative federalism in the country. At the same time, we want a competitive element among the states. I call this new form of federalism Cooperative and Competitive federalism.

Thus, Cooperative federalism built on strong cooperation between the Central and state governments, and fierce competition between state capitals, offers the best odds for creating an Indian state

that will deliver a more prosperous, fair and equal India.

With this view the recommendations of 14th Finance Commissions were accepted by the cabinet. The recommendations of the 14th Finance Commission has been hailed as 'path-breaking' for recommending larger fund allocations to state governments and giving them more autonomy in spending these funds. So to bring cooperative federalism with The 14th Finance Commission (FC) has been hailed for its path-breaking recommendations in 'cooperative federalism' with a significant increase in the share of state governments, this commission also recommended a larger grant to local governments (includes Panchayati Raj Institutions (PRIs) and Urban Local Governments (ULGs)). The allocation to local governments is over twice the amount recommended by the 13th FC, and for ULGs it is nearly three times relative to the 13th FC recommendations.

Thus, in this paper an attempt is

made to bring forth the concepts of fourteenth finance commission in the first part, the second part explains the structure of fund devolution among centre and state and the third part presents the analysis of this cooperative federalism, whether it will strengthen the states financial position for the development , similarly how far states are ready to empower the local bodies to create the environment of cooperative federalism.

Part I

Finance Commission - Concepts and definitions :

Tax Devolution :

One of the core tasks of a Finance Commission as stipulated in Article 280 (3)(a) of the Constitution is to make recommendations regarding the distribution between the Union and the states of the net proceeds of taxes. This is the most important task of any Finance Commission, as the share of states in the net proceeds of Union taxes is the predominant channel of resource transfer from the Centre to states.

Divisible Pool :

The divisible pool is that portion of gross tax revenue which is distributed between the Centre and the States. The divisible pool consists of all taxes, except surcharges and cess levied for specific purpose, net of collection charges. Prior to the enactment of the Constitution (Eightieth Amendment) Act, 2000, the sharing of the

Union tax revenues with the states was in accordance with the provisions of articles 270 and 272, as they stood then. The eightieth amendment of the Constitution altered the pattern of sharing of Union taxes in a fundamental way. Under this amendment, article 272 was dropped and article 270 was substantially changed. The new article 270 provides for sharing of all the taxes and duties referred to in the Union list, except the taxes and duties referred to in articles 268 and 269, respectively, and surcharges on taxes and duties referred to in article 271 and any cess levied for specific purposes.

Grants-in-aid :

Horizontal imbalances are addressed by the Finance Commission through the system of tax devolution and grants -in-aid, the former instrument used more predominantly. Under Article 275 of the Constitution, Finance Commissions are mandated to recommend the principles as well as the quantum of grants to those States which are in need of assistance and that different sums may be fixed for different States. Thus one of the pre-requisites for grants is the assessment of the needs of the States.

The First Commission had laid down five broad principles for determining the eligibility of a State for grants. The first was that the Budget of a State was the starting point for examination of a need. The

second was the efforts made by States to realize the potential and the third was that the grants should help in equalizing the standards of basic services across States. Fourthly, any special burden or obligations of national concern, though within the State's sphere, should also be taken into account. Fifthly, grants might be given to further any beneficent service of national interest to less advanced States.

Grants recommended by the Finance Commissions are predominantly in the nature of general purpose grants meeting the difference between the assessed expenditure on the non-plan revenue account of each State and the projected revenue including the share of a State in Central taxes. These are often referred to as 'gap filling grants'.

Over the years, the scope of grants to States was extended further to cover special problems. Following the seventy-third and seventy-fourth amendments to the Constitution, Finance Commissions were charged with the additional responsibility of recommending measures to augment the Consolidated Fund of a State to supplement the resources of local bodies. This has resulted in further expansion in the scope of Finance Commission grants. The Tenth Commission was the first Commission to have recommended grants for rural and urban local bodies. Thus, over the years, there has been considerable

extension in the scope of grants-in-aid.

Fiscal capacity/Income distance :

The income distance criterion was first used by Twelfth FC, measured by per capita GSDP as a proxy for the distance between states in tax capacity. When so proxied, the procedure implicitly applies a single average tax-to-GSDP ratio to determine fiscal capacity distance between states. The Thirteenth FC changed the formula slightly and recommended the use of separate averages for measuring tax capacity, one for general category states (GCS) and another for special category states (SCS).

Fiscal discipline :

Fiscal discipline as a criterion for tax devolution was used by Eleventh and Twelfth FC to provide an incentive to states managing their finances prudently. The criterion was continued in the Thirteenth FC as well without any change. The index of fiscal discipline is arrived at by comparing improvements in the ratio of own revenue receipts of a state to its total revenue expenditure relative to the corresponding average across all states.

Thus, conceptually the finance commission is committed towards bringing the fiscal federalism but now the attempt is being made to have cooperative federalism also by providing much more independence to the state govt. to empower the local bodies, The fourteenth Finance

Commission has brought some changes in the centre state fiscal -relationships .But question remains that how much these bodies are prepared to accept, assimilate and develop their regions with these funds?

Fourteenth Finance Comission :

The Fourteenth Finance Commission (FFC) was appointed on 2nd January, 2013 under the chairmanship of Dr. Y. V. Reddy. In addition to the primary objectives mentioned above, the terms of reference for the commission sought suggestions regarding the principles which would govern the quantum and distribution of grants-in-aid (non- plan grants to states), the measures, if needed, to augment State government finances to supplement the resources of local government and to review the state of the finances, deficit and debt conditions at different levels of government.

Major Recommendations Of FFC :

Tax Devolution :

1. It has been recommended by the FFC that the share of the state in the central

divisible pool will be 42 percent which is the biggest ever increase in vertical tax devolution.

2. Twelfth (period 2005- 10) had recommended a state share of 30.5 per cent (increase of 1 percent) in the central divisible pool.
3. Thirteenth (period 2010-15) had recommended a state share of 32 percent (increase of 1.5 percent), respectively in the central divisible pool.
4. The FFC has also proposed a new horizontal formula for the distribution of the states' share in divisible pool among the states. There are changes both in the variables included/excluded as well as the weights assigned to them. Relative to the Thirteenth Finance Commission, the FFC has incorporated two new variables: 2011 population and forest cover; and excluded the fiscal discipline variable.

Table No.1
Horizontal Devolution Formula in the 13th and 14th Finance Commission

Variables	Weights Accorded	
	13th	14th
Population (1971)	25	17.5
Population (2011)	0	10
Fiscal capacity/Income distance	47.5	50
Area	10	15
Forest Cover	0	7.5
Fiscal discipline	17.5	0
Total	100	100

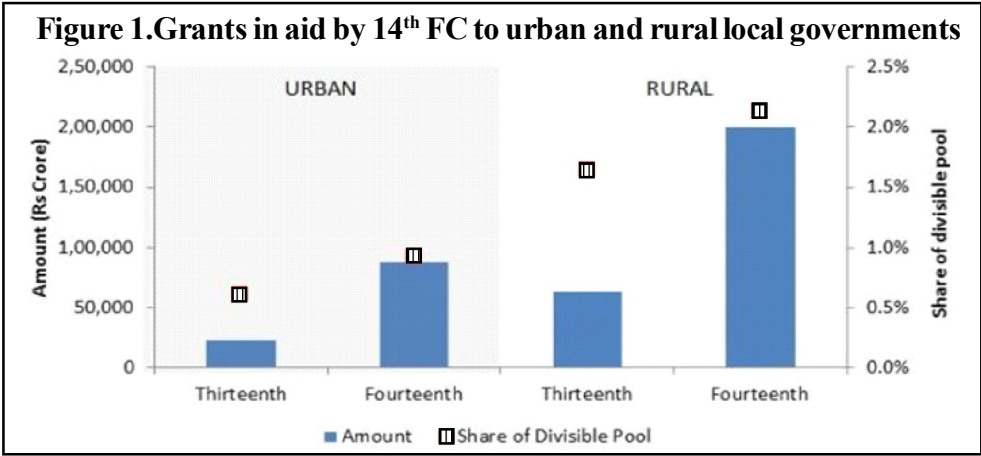
5. Several other types of transfers have been proposed including grants to rural and urban local bodies, a performance grant along with grants for disaster relief and revenue deficit. These transfers total to approximately 5.3 lakh crore for the period 2015-20.
6. The FFC has not made any recommendation concerning sector specific-grants unlike the Thirteenth Finance Commission.
7. Thus there is vertical as well as horizontal devolution and greater fiscal autonomy is given to the states.
8. The states can decide its own benefit schemes suited to its requirement so more autonomy on expenditures. Cutting down some of CSS (Centrally Sponsored Schemes) funds by way of Plan and Non Plan grants(as per the recommendation of Erstwhile Planning commission) needs to be cut down. This will definitely benefit many states since all states need to adopt differential approach in their spending on Development projects. For example MGNREGA funds need not be uniformly required for all states. Only backward states require more funds than advanced ones.
9. Centre's role has greatly diminished due to cancellation of Planning commission and brining NITI Ayog in its place which is concentrating on cooperative federalism
10. It has also been seen that horizontal devolution has also taken place as fiscal discipline is no longer the varialble rather the two new variables are a) 2011 population
b) Forest cover
11. States which are relatively less developed are likely to get more transfers.
12. Fiscal deficit of states are lower fthan that of the centre . Nearly all states have enacted fiscal responsibility legislations . So it is assumed that the states are capable of maintaining high fiscal discipline.
13. Grants and Transfers from state to rural and urban local bodies will help them to get much needed funds for their internal development.
14. The Finance Commission has made recommendations on the implementation of GST- which proposes generous compensation formula for the states - which will in turn induce them to accept a comprehensive and unified system then has been agreed to now. This will make it easy to monitor the fiscal condition of the states and the centre and hold individual governments accountable.
15. Grants given to Panchayats, Municipilaties by way of Basic grant,

Incentive grant. This will alter the way Local bodies perform. They are at the mercy of States to implement schemes. So this measure will give them major thrust to implement schemes in area specific approach

These observation puts forth that the new formula recommended by FFC for inter-state distribution is more progressive than older one. This will ensure greater support for fiscally weaker states and facilitate inclusive development. But, this might encourage fiscal indiscipline and also the wealthier states might not be happy with this. Bodies such as NITI Aayog need to ensure fiscal discipline and help settle differences amicably. Moreover, it has to be seen whether the number of Central Sponsered Schemes (CSS) would be reduced. CSS severely hamper state autonomy in spending in areas which are essentially state subjects (health, etc.).

Grants to Local Bodies :

As per 73rd and 74th constitutional amendement the 14th FC has deepened the decentralisation process. Although as per its mandate, the FC does not directly deal with local governments, it is required to recommend "the measures needed to augment the Consolidated Fund of a State to supplement the resources of the Panchayats and Municipalities in the state, on the basis of the recommendations made by the Finance Commission of the State." These "measures could be recommendations on both grants in aid as well as suggestions for steps to be taken by the States in this regard." (Terms of Reference of the Finance Commission). The onus will also be on the state governments to share a larger share of resources they will receive with local governments through unconditional and predictable transfers, as well as to help build local government capacity.

It is not very clear how the 14th FC has estimated the quantum of local government grants. It says, "we have worked out the total size of the grant to be Rs. 2,87,436 crores, for the period 2015-20, constituting an assistance of Rs. 488 per capita per annum ". The only reference made was to the annual per capita estimates ranging from Rs. 195 to Rs. 1,211 for the four State Finance Commissions (SFCs) that were co-terminus with the 14th FC (p.112/9.67) It would have been good to have more explanations on how this amount of Rs. 488 (US\$8.1 approx.) is arrived . Such action of 14th finance commission puts more responsibility on the states. But how much states are prepared to both in terms of infrastructure and personnel to handle a sudden influx of funds and the responsibility of conducting their own schemes, though some states already have adequate facilities to do so, others still lag behind in this respect. Also there is a fear that some of the funds coming to the states may be used for non-welfare funding by the government during crunch times. So the 14th Fc has put lot of faith in the state government to operate in trust based approach . In view of the impending changes with the introduction of GST, adequate compensation to urban local govt. for their loss of income will need to be ensured . The past experience is not very encouraging as compensation to local bodies has remained static and is often not

released in time.

Thus, one can conclude that it will bring change in the policy formulations for the development of the economy by planners .This finance commission has given different recommendation than the earlier reports showing more cooperative federalism through vertical and horizontal devolution of funds between centre and state. So by freeing up the states from the centrally sponsored scheme..Center is giving more autonomy to states to plan their development policies and implement them according to their requirement so in a way it is strengthening Indian federalism

Lastly, the FFC has asserted itself as a constitutional body and has come out with radical recommendations which would strengthen fiscal federalism. But, its efforts have to be complemented by bodies such as NITI Aayog to effectively integrating states into socio-economic planning and also iron out differences between centre and states, which might arise in future, to ensure inclusive growth.

So now as Centre has shown trust on State Govt. same is required form State to local bodies and the local bodies should have their proper implementation of schemes to increase the standard of living of the people in the rural areas also. It will also help to decrease the unnecessary expenditure on schemes which may not fit in all the states due to their peculiar

geographical and social aspects. Thus, this commission has given some positive recommendation to improve the centre state relationships and to augment the process of inclusive development through cooperative federalism.

References :

1. <http://indianexpress.com/article/opinion/columns/states-and-ladders/>
2. <http://articles.economictimes.indiatimes.com/2015-02-26/news/59541766>
3. <http://indiabudget.nic.in/es2014-15/echapvol1-10.pdf>
4. http://www.civildaily.com/en_US/how-can-the-14th-finance-commission
5. <http://www.business-standard.com/article/pti-stories/niti-aayog>
6. www.insightsonindia.com
7. www.ideasforindia.in/article.aspx?article_id=1443
8. Economic Survey 2014-15

◆◆◆

कै.प्रा. भास्कर ढाले स्मृती व्याख्यान

श्रीमती सरोजताई ढाले यांनी दिलेल्या देणगीतून मिळणाऱ्या व्याजाच्या द्वारा कै.प्रा.भास्कर ढाले स्मृती व्याख्यान दरवर्षी आयोजित करण्याचा उपक्रम विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेने २०१५-१६ यावर्षापासून सुरू केला. कै. प्रा.ढाले ज्या महाविद्यालयात अर्थशास्त्राचे विभाग प्रमुख होते त्या आबासाहेब पारवेकर महाविद्यालय, यवतमाळ येथे दि. २२ ऑगस्ट २०१५ रोजी विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद आणि पारवेकर महाविद्यालय, यवतमाळ यांच्यासंयुक्त विद्यमाने 'योजना आयोग ते नीती आयोग' या विषयावर डॉ. दि.व्यं.जहागिरदार आणि डॉ. रजपूत करमसिंग यांची भाषणे झालीत. या कार्यक्रमाचे अध्यक्षस्थानी परिषदेचे अध्यक्ष डॉ. विनायक देशपांडे होते. त्यांनी अध्यक्षीय भाषणातून आपले विचार प्रभावीपणे मांडले.

(कै.)प्रा.भास्कर ढाले हे अर्थशास्त्राचे लोकप्रिय प्राध्यापक तर होतेच पण प्राध्यापक संघटनेचे प्रभावी कार्यकर्ते होते. त्यांच्या निमित्ताने घेतलेल्या या कार्यक्रमास महाविद्यालयाचे प्राचार्य, प्राध्यापक वृंद व विद्यार्थी त्याचप्रमाणे यवतमाळ जिल्ह्यातील विविध महाविद्यालयात कार्यरत असणारे अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक हजर होते. सदर कार्यक्रमात परिषदेच्या कार्याध्यक्षा डॉ.मुक्ता जहागिरदार यांनी प्रथमतः प्रास्ताविक केले व अखेरीस परिषदेचे सचिव डॉ.राजेश चव्हाण यांनी आभार मानलेत. हा कार्यक्रम यशस्वी करण्यासाठी परिषदेचे माजी सचिव डॉ.आर.बी.भांडवलकर यांनी विशेष मेहनत घेतली, हे नमुद केले पाहिजे.

१४ वे वित्त आयोग का अहवाल :

कुछ पहलूओंकी समीक्षा

सोनल जनबंधू

अर्थशास्त्र विभाग,

शासकिय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्था, अमरावती

१) प्रास्ताविक :

संविधान की धारा २८० में प्रदत्त शक्तियों के अनुसार सरकार ने २६ जनवरी २०१३ को १४ वे वित्त आयोग का गठन किया गया । आयोग के अध्यक्ष रिजर्व बैंक के पूर्व गवर्नर डॉ. वाई. वी. रेड्डी तथा चार अन्य सदस्य जिसमें सुषमानाथ (पूर्व केंद्रीय वित्त सचिव) डॉ. एम.गोविंद राव (निदेशक राष्ट्रीय लोक वित्त और नीती संस्थान) तथा डॉ. सुदिप्ती मुण्डले (पूर्व कार्यकारी सदस्य-राष्ट्रीय सांख्यिकी आयोग) शामिल है तथा प्रा. अभिजित सेन अंशकालीन सदस्य थे ।

वित्त आयोग द्वारा अपनी सिफारिश करते समय The terms of Reference के अंतर्गत जिन विषयों पर ध्यान दिया जाना है इसमें है १) १ अप्रैल २०१५ में प्रारम्भ में ५ वर्षों के लिए केन्द्र सरकार के संसाधनों पर विचार करना २) २०१४-१५ के मध्य पहुँचनेवाले कराधान और गैर-कर राजस्व के स्तर के आधार के साथ साथ केन्द्र सरकार के संसाधन की मांग पर विचार करना -विशेषकर नागरिक प्रशासन सुरक्षा, आंतरिक और सिमा सुरक्षा, ऋण अन्य व्यय देयता ।

वर्ष २०१५-१६ से २०१९-२० तक की कालावधि के लिए १४ वे वित्त आयोग ने अपने

दृष्टिकोण को स्पष्ट किया । इस संबंध में १४ वे वित्त आयोग ने २०१२-१३ में संशोधित राजकोषीय उत्तरदायित्व और बजट प्रबंधक Fiscal Responsibility and Budget management (FRBM) अधिनियम तथा जुलाई २०१४-१५ में बजट २०१४-१५ के साथ प्रस्तुत मध्य अवधि राजकोषीय नीती (MTFR) को भी ध्यान में रखा है जो राज्यों में केन्द्र सरकार के वित्त पर दिए हैं ।

१४ वे वित्त आयोग की रिपोर्ट में १३ वे वित्त आयोग की सिफारिश किए गए राजकोषीय संमेलन रोडमैप का विशेष ध्यान रखा तथा १४ वे वित्त आयोग ने वर्ष २००४-०५ से २०१४-१५ के बीच की प्रवृत्तियों पर ध्यान देते हुए संघ की वित्तीय व्यवस्था का मुख्य प्रवृत्ति की समीक्षा की है। अर्थव्यवस्था में उच्च संवृद्धि दर, कर सुधारों के परिणाम स्वरूप राजस्व में वृद्धि तथा राजकोषीय समझ के कारण २००७-०८ में विशेष सुधार दिखाई देते हैं तथा राजकोषीय दायित्व और बजट प्रबंध (FRBM-२००३) में निर्धारित लक्ष्यों के समान राजस्व और राजकोषीय घाटे में कमी आयी इसके पश्चात राजकोषीय स्थिति में न्हास हुआ है ।

वर्ष २००९-१० में संघ का राजस्व और राजकोषीय घाटा GDP के समानुपात में १३ वे

वित्त आयोग द्वारा निर्धारित लक्ष्यों से अधिक बढ़ गया यहा तक की घाटे के दबाव को बनाये रखने के कारण GDP के अनुपात में पूंजी व्यय में गिरावट आयी तथा वर्ष २००८-०९ के वैश्वीक संकट के बाद वृद्धि दर वर्ष २०११-१२ तक अधिक रहते हुए भी राजकोषीय मापदंड का न्हास हुआ । वर्ष २०१२-१३ के आर्थिक विकास दर में कमी आयी ।

आयोग द्वारा तीन बड़े राजकोषीय संकेतको का विश्लेषण किया है । १) राजकोषीय घाटा २) राजस्व घाटा ३) प्राथमिक घाटा

FRBM अधिनियम में राजकोषीय घाटे को ३% तक नीचे लाने और २००८-०९ तक राजस्व घाटे को समाप्त करने का लक्ष्य रखा गया था किन्तु इसे प्राप्त नहीं किया गया । GDP के प्रतिशत के रूप में राजकोषीय घाटा ६.५ % तथा राजस्व घाटा ५.२ % रहा ।

२) विविध प्रकार के घाटों को स्वरूप :

अ) राजकोषीय घाटा :

FRBM ने राजकोषीय घाटे को २००८-०९ तक ३% तक कम करने के लक्ष्य को संघ सरकार ने २००७-०८ में प्राप्त कर लिया राजकोषीय घाटा GDP के २.५% तक पहुँच गया । इसके पश्चात सरकार ने राजकोषीय मुद्रा प्रसार उपायों को अपनाया (जैसे छोटे वेतन आयोग की सिफारिश से वेतनमानों में संशोधन, कृषि ऋण माफी, मनरेगा, को सम्पूर्ण देश के ग्रामीण क्षेत्रों में लागू करना) इसके अलावा तेल के दामों में वृद्धि हुई इसके परिणाम स्वरूप तथा वैश्विक संकट के कारण संघ सरकार का राजकोषीय घाटा २००८-०९ में बढ़कर ६% और २००९-१० में ६.५ % हो गया ।

एक और परिणाम यह रहा की GDP के अनुपात में कुल व्यय १.५ % से बढ़कर वर्ष २००७-०८ के १४.३ % की अपेक्षा वर्ष २००९-१० में यह बढ़कर १५.८ % हो गया । इसी समय सकल कर राजस्व जो वर्ष २००७-०८ में ११.९% था । GDP के २% से अधिक की गिरावट आयी और २००९-१० में ९.६ % हो गया । २०१०-११ में राजकोषीय घाटा GDP के ४.८% तक गिर गया । यह मुख्यतः टेलीकॉम स्पैक्ट्रम की नीलामी की कार्यवाहियों से प्राप्त अतिरिक्त राजस्वों की कारण था ।

अर्थव्यवस्था की संवृद्धि दर जिसे विश्व संकट के पश्चात शुरू में मुद्रा प्रसार में माध्यम से बनाए रखा था । इसमें २०११-१२ के बाद तेजी से गिरावट दिखाई देती है । वर्ष २०१२-१३ और २०१३-१४ इन दो लगातार वर्षों में संवृद्धि दर क्रमशः ४.५% और ४.७% थी । ऐसी स्थिति में सरकार ने राजकोषीय घाटे के बजट स्तर को प्राप्त करने के लिए व्यय को कम किया गया । मुख्यरूप से आयोजन व्यय को कम किया गया । राजस्व घाटे को वर्ष २०१२-१३ में ४.८% और वर्ष २०१३-१४ में ४.७% तक रखा गया ।

ब) राजस्व घाटा :

राजस्व घाटा २००७-०८ में GDP के १.१% हो गया । इसके पश्चात २००९-१० में यह बढ़कर ५.२ % हो गया । इसका मुख्य कारण सब्सिडी, ब्याज अदायगियों तथा वेतन और पेंशन पर होनेवाले राजस्व व्यय में अत्यधिक वृद्धि हुई है । नवीन योजना व मौजूदा योजना के विस्तार के कारण व्यय में वृद्धि हुई । राजस्व घाटा वर्ष २०१३-१४ में ३.९% तक उच्च स्थित में रहा । १३ वे वित्त

केंद्र सरकार ने वर्ष २०१२ में FRBM में संशोधन कर प्रभावी राजस्व घाटे की अवधारणा का प्रारंभ किया । १४ वे वित्त आयोग ने यह नोट किया कि प्रभावी राजस्व घाटे की अवधारणा सरकार की मानक लेखाकरण प्रक्रिया में मान्य नहीं है ।

संशोधित FRBM अधिनियम में राजस्व घाटे के लक्ष्य को २०१५ तक २% के नीचे लाया जाना है, किन्तु ऐसा लगता है कि इस संशोधित लक्ष्य को प्राप्त नहीं किया जा सकता क्योंकि २०१४-१५ के अनुमानित बजट में २.९ % तक राजस्व घाटा है जो केन्द्र को वित्त व्यवस्था में राजस्व असंतुलन का सूचक है ।

क) प्राथमिक घाटा :

संघ के प्राथमिक घाटे में GDP के २००१-०२ से २००७-०८ में ०.९ % की कमी हुई अर्थात प्राथमिक घाटे में सुधार हुआ ऐसा कहा जा सकता है । किन्तु इसके पश्चात २००८-०९ में GDP के २.६ % तथा २००९-१० में ३.२ % तक बढ़ गया । उल्लेखनीय बात यह रही कि पिछले २ वर्षों में यह २ % से अधिक रहा किन्तु २०१४-२५ के बजट अनुमान में यह GDP के ०.८ % अनुमानित है ।

३) राजकोषीय असंतुलन :

वर्ष २००७-०८ और २०१२-१३ के बीच केन्द्र सरकार को राजस्व प्राप्ति में GDP के २.२ % की कमी हुई व निवल कर राजस्व १.५% से गिरा । ऋण भिन्न प्राप्ति घटती बढ़ती रही । २००८-०९ के पश्चात कुल व्यय में गिरावट अधिक दिखाई देती है । इसमें भी पूंजीगत व्यय में अधिक गिरावट दिखाई देती है ।

१४ वे वित्त आयोग द्वारा अपनी सिफारिश

करते समय The terms of reference इन विषय पर विशेष ध्यान दिया । उनमें १) एक अप्रैल २०१५ से प्रारंभ ५ वर्षों के लिए केंद्र सरकार के साधनों पर विचार करना २) २०१४-१५ में पहुँचनेवाले कराधान और गैर कर राजस्व के स्तर के आधार के साथ-साथ केंद्र सरकार के संसाधनों की मांग पर विचार करना-विशेषकर नागरिक प्रशासन, सुरक्षा, आंतरिक एवं सीमा सुरक्षा, ऋण, अन्य व्यय देयता आदी प्रमुख बाते हैं ।

१४ वे वित्त आयोग ने २०१५-१६ से २०१९-२० की अवधि के लिए अपने दृष्टिकोण को स्पष्ट किया । इस संबंध में १४ वे वित्त आयोग ने २०१२-१३ में संशोधित राजकोषीय उत्तरदायित्व और बजट प्रबंधक (Fiscal Responsibility and Budget Management - FRBM) अधिनियम तथा जुलाई २०१४ में बजट २०१४-१५ के साथ प्रस्तुत मध्यवर्ध राजकोषीय नीति (MTFP) को ध्यान में रखा है । १४ वे वित्त आयोग ने ऐसे अनेक विचारों पर भी ध्यान दिया है जो राज्यों ने केंद्र सरकार के वित्त पर दिए हैं ।

४) केंद्र सरकार के विचार :

आयोग ने जनवरी २०१४ में वित्त मंत्रालय के साथ चर्चा की । २०१४-१५ में राजकोषीय घाटा कटौती लक्ष्यों के अनुरूप था जो कि वर्ष २०१६-१७ तक सकल घरेलू उत्पाद GDP के ३% तक राजकोषीय घाटे को कम करने और उसे उसी स्तर पर बनाये रखना है । Memorandum के अनुसार राजस्व घाटा २०१५-१६ में GDP के २.२% से कमकर २०१९-२० में GDP के ०.९% रहने का अनुमान है । यह अनुमान है कि केंद्र सरकार के सकल कर राजस्व GDP के १०.६% से १०.९%

की आंशिक वृद्धि होने का अनुमान लगाया गया जबकि निव्वल राजस्व में ७.६% से ७.८% तक की मामूली वृद्धि होने का अनुमान है । Memorandum में २०१५-१६ से २०१९-२० के बीच कुल व्यय में जीडीपी के १२.९% से ११.९% की कमी और पूंजीगत व्यय में जीडीपी के १.७% से २.२% की वृद्धि का अनुमान दर्शाया गया है । यह भी अनुमान दर्शाया गया कि ऋण जीडीपी के अनुपात रूप में ४३.६% से कम होकर ३६.३% होंगे । २०१५-१६ से २०१६-१७ में GDP के १३.४% प्रतिवर्ष वृद्धि का अनुमान लगाया गया । इसके पश्चात के अगले ३ वर्षों में प्रतिवर्ष १३.५% की वृद्धि का अनुमान लगाया गया ।

राज्य सरकार के विचार :

वर्तमान में लगभग सभी राज्यों में केंद्र की अपेक्षा अपने यहाँ उपलब्ध राजकोषीय व्यवस्था के संकुचित होने का मामला उठाया है इस मुद्दे को उठाते हुए कहा कि केंद्र सरकार द्वारा चलाई जा रही विभिन्न नीति की कार्यवाही उनके राजकोषीय कोष में कमी आती है जिससे राजकोषीय दबाव बढ़ता है ।

अनेक राज्यों के लिए केंद्र द्वारा चलाये जा रही स्कीमों का विस्तार जिसका क्रियान्वयन राज्यों द्वारा होता है अपने आप में अत्याधिक राजकोषीय व्यवस्था का संकेत है जो केंद्र सरकार को उपलब्ध कराया गया है, जिसमें सुधार करने की आवश्यकता है । राज्यों ने इस बात पर भी जोर दिया कि केंद्र सरकार ओर राज्यों के बीच राजकोषीय नियम को एकरूप बनाया जाए ताकि राजकोषीय व्यवस्था पर किसी प्रकार का असममिति प्रभाव न

पड़े । इसी सिद्धांत का उपयोग केंद्र और राज्य सरकारों की आवश्यकताओं का सामान्य अनुमान (आकलन) करते समय भी किया जाना चाहिए ।

कुछ राज्यों ने इस बात पर भी बल दिया कि विभिन्न स्कीमों पर केंद्र सरकार का व्यय संविधान के अनुसार राज्यों को आवंटित विषयों पर होता है। अंतः इस व्यय पर केंद्र सरकार की संसाधन आवश्यकताओं का आकलन करते समय विचार न किया जाए ।

वर्तमान स्थिति (Current Status) :

२००८-०९ में राजस्व घाटे में वृद्धि के कारण राजकोषीय असंतुलन में वृद्धि हुई । २०१४-१५ (B.E.) में राजस्व और राजकोषीय घाटे का अनुपात क्रमशः २.९% एवं ४.५% होगा । तथा बकाया ऋण का अनुपात GDP के ४५.५% आका गया। घाटा स्तर वर्ष २००३ के FRBM अधिनियम लक्ष्यों से अधिक है । २०१० -१५ के लिए १३ वे वित्त आयोग द्वारा सुझाये गए राजकोषीय समेकन मार्ग के समान राजकोषीय लक्ष्यों का २०१२-१३ में संशोधित किया गया था । २००८-०९ तथा २००९-१० में FRBM Act में एक अस्थायी विचलन के साथ लक्ष्यों को प्राप्त किया जिसमें भारतीय अर्थव्यवस्था को वैश्वीक वित्तीय संकट के प्रतिकूल प्रभावों को कम करने में राजकोषीय प्रोत्साहन का बल मिला ।

इसके पश्चात आवश्यक व्यय को पूरा करने के लिए आवश्यक संसाधनों को भी ध्यान में रखना जरूरी है ।

केंद्र का वित्त का आकलन :

१४ वे वित्त आयोग द्वारा केंद्र के वित्त का आकलन दो स्तरों पर किया गया । पहले स्तर पर

१४ वे वित्त आयोग के आधार वर्ष २०१४-१५ के लिए राजस्व एवं व्यय का आकलन किया। आधार वर्ष के आकलन के लिए २०१४-१५ में मुख्य रूप से, दूरसंचार लाईसेन्स फीस, स्पैक्ट्रम युजर प्रभार तथा एकमूशत स्पैक्ट्रम प्रभार को शामिल किया तथा नीलामी राजस्व को शामिल नहीं किया। पुनःआकलित राजस्व घाटा GDP के २.९% की बजाय ३.०५% आंका और इसी तरह राजकोषीय घाटा भी २०१४-१५ (BE) में रिपोर्ट किए गए (GDP) के ४.१% की बजाए ४.२४% आंका गया। इस पुनः आकलित आधार वर्ष २०१४-१५ पर १४ वे वित्त आयोग ने २०१५-१६ से २०१९-२० तक राजस्व एवं व्यय के आकलन हेतु मानको का प्रयोग किया।

सम्पूर्ण आकलन अवधि के दौरान केंद्र सरकार के लिए औसत दर GDP के ११.०४% आंका गया जो कि २०१४-१५ (B.E.) के GDP १०.६% की तुलना में साधारण है। किन्तु २०१५-१६ व २०१६-१७ के लिए GDP अनुपात के MTFP अनुमान के साथ तुलना करने पर इन दोनों वर्षों के लिए वित्त आयोग का यह अनुमान है। आयोग ने यह भी अनुमा लगाया कि के लागू होने से भी राजस्व में किसी प्रकार का फेरबदल नहीं होगा।

५) राजस्व व्यय २०१५-१६ से २०१९-२० आकलन :

केंद्र सरकार का राजस्व व्यय GDP अनुपात वर्ष २००१-०२ से २००७-०८ के लिए १२.३८% था व इस अनुपात में २००७-०८ से २०१२-१३ के बीच वृद्धि हुई और यह १३.०२% हो गया। बजट के अनुसार यह अनुमान २०१४-

१५ (B.E.) में १२.१८% था जबकि MTFP के आकलन के अनुसार यह २०१५-१६ में १२.३% और २०१६-१७ में ११.८% होने की उम्मीद है। वर्ष २०१५-१६ से २०१९-२० के लिए आयोग के राजस्व व्यय के आकलन में १०.८१% से गिरकर GDP के ९.५५ रहने का अनुमान किया गया।

राज्यों के लिए समेकित राजकोषीय हस्तांतरण:

वर्ष २०१०-११ से २०१२-१३ के मध्य हस्तांतरण की औसत केंद्र के सकल राजस्व प्राप्तियों का लगभग ५०% थी। आयोग ने अपने निर्धारण में यह अनुमान लगाया कि राज्यों को दिया जानेवाला अनुदान और अनुदानों के अंश और कर हस्तांतरण में २०१४-१५ में ४८% से वृद्धि होकर २०१९-२० में ५०% होने की उम्मीद है।

पूंजी प्राप्तियां एवं व्यय :

आयोग ने पूंजी निवेश के लिए अधिशेष निर्माण करने के विषय पर विचार किया। गैर-ऋण पूंजी प्राप्तियों में दो घटक शामिल हैं। ऋणों एवं अग्रिमों की वसूली तथा सार्वजनिक क्षेत्र विनिवेश से प्राप्ति। वित्त मंत्रालय द्वारा प्रस्तुत किए गए केंद्र के वित्त साधनों के निर्धारण में कर्ज सहित पूंजीगत प्राप्तियों में कमी दर्शायी है। २०१४-१५ (BE), के GDP के ०.६% से २०१९-२० में ०.१ रहने की उम्मीद है।

आयोग ने FRBM Act के अंतर्गत राजकोषीय घाटे में GDP के अनुसार कमी लाने को महत्त्व दिया। आयोग के अनुसार राजकोषीय समेकन रोडमैप के अनुसार राजकोषीय घाटा- GDP के ३% २०१६-१७ में हो जाएगा। आयोग ने वर्ष २०१९-२० तक राजस्व घाटे में कमी आने के

लिए एक वास्तविक उपाय की सिफारीश की ।
आयोग के अनुमान के अनुसार राजस्व घाटा-
GDP अनुपात में २०१४-१५ में ३.०५% से कम
होकर २०१९-२० में ०.९३% होने का अनुमान
किया गया । पूंजीगत व्यय के संदर्भ में GDP
अनुपात २०१४-१५ में १.७% से बढ़कर २०१९-
२० में २.९१ होने का अनुमान लगाया है ।

इस प्रकार से १४ वित्त आयोग ने आनेवाली
अवधि के लिए अपने अनुमानों को स्पष्ट किया ।
आयोग ने राजकोषीय दायित्व और बजट प्रबंध
(FRBM-2003) में निर्धारित लक्ष्यों के समान
राजस्व और राजकोषीय घाटे में कमी का अनुमान
बताया है इसके पश्चात राजकोषीय स्थिति में न्हास
होने की संभावना को भी स्पष्ट किया है । केंद्र की
मुख्य सबसीडी में खाद्य पदार्थ उर्वरको और पेट्रोलियम
से संबंधित है ।

चुनौतिया और निष्कर्ष :

उपर्युक्त विश्लेषण के आधार पर कुछ
चुनौतिया दिखाई देती है । २०१४-१५ और
२०१५-१६ के संबंध में सकल घरेलू उत्पादन की
वृद्धि, राजस्व और व्यय संबंधी अनुमानों के बारे में
बुनियादी अनुमानों के प्रति संवेदनशील है । २०१४-
१५ में मुख्य निष्कर्ष यह है कि १४ वे वित्त आयोग
ने कर अंतरण में ऐसे दूरगामी परिवर्तन किए हैं जो

राज्यों को अधिक वित्तीय स्वायत्तता देते हुए देश
को बेहतर राजकोषीय संघवाद की ओर ले जाएंगे।
इसमें राज्यों का किए जानेवाले अन्य केंद्रीय अंतरणों
को कम करने के लिए FFC द्वारा प्रेरित अनुमान में
भी वृद्धि होगी ।

सम्पूर्ण रूप से यह निष्कर्ष निकाला जाए
तो FFC की दूरगामी प्रभाव वाली सिफारियों के
साथ-साथ नीति आयोग के सृजन से सरकार का
सहयोगात्मक और प्रतिस्पर्धी संघवाद का सपना
साकार करने में मदद मिलेगी । शहरों और अन्य
स्थानिय निकायों को सहयोगात्मक और प्रतिस्पर्धी
संघवाद की परिधि में शामिल करने का यह आवश्यक,
बल्कि सच कहे तो अहम कार्य अब अगली नीतिगत
चुनौती है ।

संदर्भ :

- 1) Govt. of India (2014) : Report of 14th Finance Commission.
- २) भारत सरकार (२०१५) : आर्थिक समीक्षा, खंड १.
- ३) जहागिरदार दि.व्यं. (२०१५) : १४ व्या वित्त आयोगापुरील वाद प्रश्न आणि त्यांच्या शिफारशी, दै.हिन्दुस्थान, २९ जून २०१५ व ६ जुलै २०१५.

◆◆◆

चौदाव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशी

आर.बी.भांडवलकर

पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग,
अमोलकचंद महाविद्यालय, यवतमाळ

भारतात संघीय स्वरूपाची राज्य व्यवस्था आहे. केंद्रीय ठिकाणी केंद्र सरकार असून त्याशिवाय निरनिराळ्या राज्यामध्ये राज्य सरकारे अस्तित्वात आहेत. २६ जानेवारी १९५० रोजी भारताने आपली घटना स्वीकारली. ह्या घटनेनुसार भारत एक सार्वभौम राष्ट्र बनले. त्यामुळे घटनेने ठरवून दिलेली कार्ये केंद्र व राज्य सरकारला पार पाडावी लागतात. याशिवाय काही कार्ये केंद्र सरकार व राज्य सरकारांना संयुक्तपणे पार पाडावी लागतात. अशा कार्यांचा समावेश घटनेमधील संयुक्त सूचीमध्ये करण्यात आला आहे. या सर्व कार्यांचा येणारा खर्च करण्यासाठी सरकारला वित्तीय साधनांचा म्हणजेच उत्पन्न साधनांचा उपयोग करून घ्यावा लागतो. केंद्र व राज्य सरकारची कार्ये आणि सरकारला उपलब्ध असणारी वित्तीय साधने ह्यामध्ये सामंजस्य राखणे अत्यंत आवश्यक व महत्वाचे असते. परंतु नियोजनाच्या काळात राज्य सरकारच्या वाढत्या जबाबदाऱ्यामुळे राज्याच्या वित्तीय साधनांच्या बाबतीत तफावत दिसून येते. ती भरून काढण्यासाठी घटनेमध्ये तरतूद आहे. केंद्र सरकार विभिन्न कराची आकारणी करते या करापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा काही भाग राज्य सरकारांना विशिष्ट आधारावर वाटून दिला जातो. ही पद्धती सर्वसामान्य व विशेष महत्वाची आहे तसेच राज्य

सरकारांना त्यांचा खर्च भागविता यावा ह्या करिता केंद्र सरकार कडून अनुदान किंवा कर्जे घेऊ शकतात.

केंद्र सरकार व राज्य सरकारमध्ये वित्तीय सामंजस्य निर्माण करण्यासाठी नेमकी कोणती उपाययोजना करावी ह्या उपाय योजनेचा आधार कोणता असावा इत्यादी प्रश्नांचा विचार करून केंद्र सरकारला सल्ला देण्यासाठी दर पाच वर्षांनी राष्ट्रपती वित्तीय आयोगाची स्थापना करतात. घटनेमध्ये कलम २८० नुसार मा. राष्ट्रपतींनी वित्त आयोगाची नेमणूक करावयाची असते. सन १९५१ साली श्री.के.सी. नियोगी यांच्या अध्यक्षतेखाली पहिल्या वित्त आयोगाची स्थापना केली. त्यानंतरच्या काळात आतापर्यंत अशा एकूण चौदा वित्त आयोगाची नेमणूक करण्यात आली आहे. १४ व्या वित्त आयोग २ जानेवारी २०१३ रोजी डॉ. वाय.व्ही. रेड्डी यांच्या अध्यक्षतेखाली आणि सुषमानाथ, डॉ.एम. गोविंदराव, डॉ. सुदिप्तो मंडल या पूर्णवेळ सदस्य तसेच प्रो. अभिजीत सेन अर्धवेळ सदस्य आणि सचिव श्री अजय नारायण झा स्थापन केला. सदर आयोगाने १५ डिसेंबर २०१४ रोजी मा. राष्ट्रपतींना आपला अहवाल सादर केला. त्यामध्ये साधारणपणे पुढील शिफारशी करण्यात आलेल्या आहेत.

१) केंद्रीय करामध्ये हिस्सा -

सर्व घटकांचा विचार करता आयोगाने कराच्या वाटणीची रक्कम मते ४२ टक्केपर्यंत राज्यांना वाढवून हस्तांतरीत केल्यामुळे दोन उद्देश पूर्ण होतील. विना अट राज्यांकडे हस्तांतरणाचा प्रवाह वाढेल आणि त्यासोबतच विशिष्ट उद्देशासाठी हस्तांतरण करण्यासाठी राज्यांकडे पर्याप्त राजकोषीय व्यवस्था असेल. क्षेत्रफळासाठी या आयोगाने १२ व्या वित्त आयोगाचेच अनुसरण केले आहे. आणि लहान राज्यासाठी २ टक्के पृष्ठभागीय सीमा ठेवून १५ टक्के अनुभार आवंटीत केलेला आहे. आयोगाचे मते, व्यापक वन क्षेत्रासाठी परिस्थितीचा फायदा होत असतो. त्याचबरोबर दुसऱ्या आर्थिक गतिविधीसाठी उपलब्ध नसलेल्या क्षेत्रफळासंबंधी आर्थिक खर्च सुद्धा येतो आणि हे राजकोषीय असमर्थतेचे प्रतिक आहे. आयोगाद्वारे वनक्षेत्र विकासासाठी ७.५ टक्के अनुभार आवंटीत केला गेलेला आहे. जम्मू व काश्मीरमध्ये सेवाकर वसूल केला जात नसल्यामुळे अंततः या राज्याला सेवा करापासून होणाऱ्या उत्पन्नांचे आवंटन केले जाऊ शकत नाही.

२) स्थानिक सरकार -

स्थानिक संस्थांना आयोगाद्वारे जे अनुदान प्रदान केले आहे ते फक्त मुलभूत सेवेसाठीच जे त्यांना संबंधित कायद्याद्वारे सोपविल्या गेलेले आहे त्यामर्यादितच खर्च करण्यासाठी निर्दिष्ट करण्यात यावे. राज्यांनी स्थानिक सरकारवर दबाव टाकून वेळेवर अंकेक्षण करून घ्यावे. राज्याला अनुदानाचे वितरण करताना २०११ च्या लोकसंख्येच्या ९० टक्के आणि क्षेत्रफळाच्या १० टक्के भारानुसार वितरीत करावे. राज्याचे अनुदान ग्रामपंचायती व नगरपरिषदांना

२०११ च्या लोकसंख्येच्या आकडेवारीवरून ग्रामीण व शहरी या दोन भागात विभागावे. आयोगाने सन २०१५ ते २०२० या कालावधीकरिता २८७४३६ कोटी रुपये अनुदानाची गणना केली आहे. ही गणना समुच्चय स्तरावर प्रति व्यक्तह ४८८ रुपये प्रतिवर्ष होते. यामध्ये ग्रामपंचायती व नगरपालिकासाठी अनुक्रमे २००२९२.२० करोड व ८७१४३.५० करोड रुपये अनुदानाची शिफारस करण्यात आलेली आहे. आयोगाने घालून दिलेल्या अटी व शर्ती सोडून दिलेल्या निधीच्या विनियोगासाठी संघ किंवा राज्य सरकार यांचे द्वारा कोणतेही दिशानिर्देश किंवा अटी घालण्यात येवू नये. तसेच निधीच्या वापरात कोणत्याही प्रकारचा गैरप्रकार आढळल्यास कडक कारवाईची तरतूद करण्यात यावी व त्यामध्ये संशोधन करण्यात यावे. त्याचप्रमाणे सूट कमीत-कमी प्रमाणात देण्यात यावी. संपत्तीचे निर्धारण प्रत्येक ४ किंवा ५ वर्षात करण्यात यावे. शहरी स्थानिक संस्थासाठी स्वनिर्धारण प्रणाली लागू करण्यात यावी. तसेच व्यावसायिक कराची उच्चतम सीमा २५०० रुपयांवरून वाढवून रुपये १२००० प्रतिवर्ष करण्याची शिफारस आहे. त्याकरिता संविधानाच्या अनुच्छेद २७६(२) मध्ये संशोधन करण्यात यावे.

३) आपत्ती व्यवस्थापन -

सुरक्षा विभागाच्या प्रभावशीलतेवर प्रतिकूल प्रभाव पडण्याच्या शक्यतेवर विचार करून आपत्ती सहाय्यतेसाठी लागणाऱ्या खर्चावर विचार करून त्याच्या पूर्ततेसाठी वर्तमान व्यवस्थापनाची समीक्षा करण्यात यावी. तसेच आपत्तीची प्रवृत्ती, वारंवारिता व तीव्रता मोजण्यासाठी वैज्ञानिक दृष्टीकोन विकसित करण्यात यावा.

४) अनुदान सहाय्यता -

अकरा राज्यासाठी निर्धारित कालावधीकरिता एकूण १९४८२१ कोटी रुपये महसूली तूट अनुदानाची शिफारस करण्यात आलेली आहे. राज्यात न्यायिक प्रणाली सशक्त करण्यासाठी न्याय विभागाच्या प्रस्तावाचे केंद्रीय वित्त आयोग समर्थन करते. याकरिता राज्यांनी कर अंतरण द्वारे उपलब्ध केल्या गेलेल्या अतिरिक्त राजकोषीय संसाधनाचा उपयोग करावा राज्याच्या खर्चासंबंधी आवश्यकतेसाठी निर्धारण करताना सामान्य प्रशासन व पोलीस या दोन्हीकरिता खर्चाचा उच्च आधार लक्षात घेण्यात आलेला आहे. आयोगाचे मते आरोग्य, शिक्षण, शुद्ध पेयजल व स्वच्छता हे राष्ट्रीय महत्वाचे मुद्दे आहेत. त्यामुळेच या क्षेत्रासाठी अनुदानाची रूपरेषा अतिशय काळजीपूर्वक तयार करून कार्यान्वित केल्या गेली पाहिजे. याकरिता संघ, राज्य व विशेषज्ञ या सर्वांचा सहयोग घेवून परिणामकाकरक तंत्र स्थापल्या गेले पाहिजे. त्यासाठी विशिष्ट प्रयोजनार्थ अनुदानाची शिफारस करण्यात आली नाही. परंतु त्याकरिता वेगळी संस्थागत व्यवस्था निर्माण करण्यात यावी.

५) सांघिक सहकार्य -

संघ सरकारने राज्याच्या वर्तमान राजकोषीय अंतरण व्यवस्थेत बदल करून व्यापक सुधारणा करण्यासाठी पाऊल उचलणे अत्यावश्यक आहे नव्हेतर वर्तमान प्रणालीची समीक्षा करण्यात यावी.

६) वस्तू आणि सेवा कर -

आयोगाचे मते, आपल्याकडे बरीच आव्हाने आणि न सुटलेल्या समस्या आहेत. जीएसटीची अभिसंकल्पना आणि अंतिम दरसूची अजूनही स्पष्ट झालेली नाही. त्यामुळे राज्याच्या

झालेल्या हानीची मात्रात्मक रूपरेषा स्पष्ट करण्यास आयोग असमर्थ आहे. मूल्यवर्धीकराच्या नुकसान भरपाई प्रमाणे याकरिता नुकसान भरपाई पद्धतीचा अवलंब करावा.

७) राजकोषीय परिस्थिती व दिशादर्शक -

राजकोषीय परिस्थिती न्यायसंगत संवृद्धी अनुसार झाली पाहिजे आयोगाचे शिफारशीनुसार केंद्र व संपूर्ण राज्य आमच्या द्वारा बनविलेल्या दिशादर्शकाचे अनुकरण करतांना उत्पन्न व खर्च यासह राजकोषीय व्यवस्थापनेच्या गुणवत्ता सुधारणेसाठी सतत प्रयत्न करतील.

८) लोकोपयोगी सेवेचे मूल्य निर्धारण -

सर्व वीज ग्राहकाकरिता कालबद्ध रूपात सर्वांना मीटर प्रदान करण्यात यावे, जे की संविधानात आधीच कायदेशीररित्या अनुबद्ध करण्यात आलेले आहेत. तसेच रेल्वे प्रशुल्क प्राधीकरण स्थापन करण्यात यावे. रेल्वे अधिनियम १९८९ मधील आवश्यक संशोधनाद्वारे सल्लागार मंडळाला संविधानिक मंडळाद्वारे प्रतिस्थापित करण्यासाठी विशेष भर दिला जात आहे. राज्य मार्ग परिवहन अंतर्गत अनुदान व खर्च यासंबंधी राज्यांनी पुढाकार घ्यावा. सिंचनाच्या सुविधा निर्माण करून पर्यावरण आणि आर्थिक लाभाचा विचार करावा. घरगुती वापरासाठी ग्रामीण व शहरी भागात १०० टक्के नळजोडणी करून द्यावी ही योजना साधारणतः २०१७ पर्यंत पूर्ण कार्यान्वित करून त्याची किंमत ग्राहकाकडून वसूल करावी.

९) सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग -

सार्वजनिक क्षेत्र उद्योगात करण्यात येणारी गुंतवणूक जी नवीन क्षेत्राशी संबंधित आहे, त्यासंबंधी एक नीती तयार करण्यात यावी. उद्योगाची उच्च

दर्जाचे आणि कमी दर्जाचे वर्गीकरण करून कमी दर्जाच्या उद्योगांना सोयी सुविधा पुरविण्यात याव्यात. राज्य सरकारानी १३ व्या वित्त आयोगाच्या उद्योगासंबंधीच्या नियमाचे पालन करावे. सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगासाठी भविष्यातील आर्थिक पुरवठ्याचे योग्य प्रमाणात वाटप झाले किंवा नाही याचे मोजमाप करण्यासाठी Financial Sector Public Enterprises Company ची स्थापना करावी.

१०) सार्वजनिक खर्चाचे व्यवस्थापन -

आयोग खर्च व त्या अनुषंगाने होणारे परिणाम या दोहोमध्ये सुसंगती लावण्याला प्रथम प्राधान्य देते. याकरिता १२ व्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीचे सदर आयोगाने समर्थन केले आहे. नव्हे तर LMMHA Committee च्या शिफारशीबाबत त्वरीत निर्णय घेतला जावा. राज्य सरकार त्यांच्या कार्याच्या दृष्टीकोनातून अस्तित्वात असलेले नवीन शीर्ष तयार करू शकेल. वेतन आयोगाला 'वेतन आणि उत्पादकता आयोग' असे नामांकित करण्यात यावे. उत्पादनासोबत देयकांची जोडणी असली पाहिजे त्याचबरोबर तंत्रज्ञान, कौशल्य व वाढ यावर भर देण्यात यावा. ज्या राज्यांनी अजून नवीन निवृत्ती योजना लागू केलेली नाही त्यांना आयोग विनंती करते की, त्यांनी आपला भविष्यातील भार कमी करण्यासाठी नवीन नियुक्तीनुसार नवीन निवृत्ती योजना लागू करण्यावर अतिशीघ्र विचार करावा.

उपरोक्त शिफारशी ह्या आयोगातील सदस्यांचा पारंपारिक विश्वास व दृढ प्रयत्नांचा परिपाक असल्याचे दिसून येते. परंतु हा अहवाल अनेक गंभीर मुद्यावर सदस्यांनी स्वीकारलेल्या

सामूहीक निर्णयाचे प्रतिक आहे. १३ व्या वित्त आयोगामध्ये करण्यात आलेल्या शिफारशीनुसार १२ व्या वित्त आयोगाच्या तुलनेत राज्यांना १३६ टक्के अधिक रक्कम मिळणार होती. तसेच केंद्रीय करांच्या राज्यांना वाटावयाच्या निव्वळ रकमेतील राज्यांना वाटा प्रतिवर्ष ३२ टक्के असावा इत्यादी बाबी असताना आजही केंद्राकडून राज्यांना मिळणाऱ्या हिश्यात राज्याराज्यातील असमानता दूर करण्यास प्राधान्य दिलेले दिसत नाही. परिणामतः कमी विकसित राज्यांना कमी हिस्सा मिळाल्यामुळे प्रादेशिक असमानता दूर होवू शकली नाही. तीच बाब १४ व्या वित्त आयोगाच्या संदर्भात कायम राहिल असे दिसून येते. कारण सरकारने राज्याच्या कर अंतरणाच्या संदर्भातील निर्णय बहुमताने स्वीकारण्याचे मान्य केले आहे. तसेच आयोगाच्या इतर शिफारशीवर योग्य त्यावेळी कार्यवाही करण्याचे सरकारने मान्य केले आहे.

◆◆◆

(ग्रंथ परिचय)

अर्थचित्रे

लेखक - उत्तम दे. वाकोडकर

(प्रकाशक - द युनिक अँकेडमी, पुणे सप्टेंबर २०१४, पृ. २०८, किंमत : १५०/- रु)

उत्तम दे. वाकोडकर

सेवानिवृत्त प्राध्यापक, अंबेजोगाई.

माधव दातार यांचे १९८५ ते २०१२ या कालखंडात विविध नियतकालीकात प्रसिद्ध झालेले एकंदर १६ निवडक लेख हे नुकतेच अर्थचित्रे या पुस्तक रूपाने युनिक अँकेडमीने प्रसिद्ध केले. प्रस्तुत पुस्तकात लेखकाने विचार चित्र व स्वभाव चित्रे या दोन प्रकारे काही निवडक पाश्चिमात्य आणि भारतीय अर्थतज्ञांचे अर्थशास्त्रीय चिंतन व विचारांचा घेतलेला आढावा अत्यंत मनोवेधक व वाचनीय आहे. प्रस्तुत लेखकाने 'मनोगत' मध्ये या पुस्तकाची भूमिका व चौकट विशद केली आहे. विचारांच्या संदर्भात वैयक्तिक पातळीवर अनुभवास आलेल्या व्यक्तीमत्वाचा घेतलेला वेध अत्यंत शास्त्रीय व शिस्तबद्ध स्वरूपाचा आहे. जॉन रॉबिन्सन, निकोलेस, कॅल्डॉर, जोसेफ स्टिग्लिट्झ, पॉल स्विझी, मिल्टन फ्रिडमन यांच्या सारख्या विख्यात प्राश्नात्य अर्थवेत्त्यांच्या बरोबर चिंतामणराव देशमुख, धनंजयराव गाडगीळ, पी. आर. ब्रह्मानंद, कांता रणदिवे यांच्या सारख्या भारतीय अर्थशास्त्रज्ञांच्या अर्थशास्त्रीय विचारांचा प्रस्तुत पुस्तकातला आलेख मराठीतील अर्थशास्त्रीय दर्जेदार लिखाणांचा एक चांगला अनुभव देणारा आहे. आपल्या 'मनोगत' मध्ये माधव दातारांनी विशद केल्याप्रमाणे काही अर्थतज्ञांची त्यांच्या विचारांच्या अनुषंगाने तर काहींच्या ओळखीतून व

सहवासातून त्यांची दिसलेली/भावलेली रूपे दर्शविली आहे. जॉन रॉबिन्सन यांच्या अर्थशास्त्राकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन प्रस्तुत लेखकाला जसा भावला तसा मांडण्याचा प्रयत्न अत्यंत विश्लेषक पातळीवरचा आहे हा प्रयत्न पुस्तकी आहे व त्या मर्यादेची जाणीव लेखकाला आहे. 'Economics of imperfect competition' हे त्यांचे सर्वात जास्त परिचीत असलेले पुस्तक १९३१ साली प्रसिद्ध झाले. Economic philosophy हे छोटेखानी महत्वपूर्ण पुस्तक १९६२ साली प्रसिद्ध झाले. जॉन रॉबिन्सन यांना विलंबाने रूढ मान्यता मिळाली याचा लेखकाने उल्लेख केला आहे व या उपेक्षेचे कारण त्यांचा अर्थशास्त्राकडे पाहण्याचा विशिष्ट दृष्टीकोन सामान्यतः वाटतो याकडे लेखकाने लक्ष वेधले आहे. इतकेच नव्हे तर हा विशिष्ट दृष्टीकोन लेखकाने चिकित्सक स्वरूपात मांडला आहे. 'आर्थिक सिध्दांत अधिकाधिक वास्तवानुरूप कसे बनतील' याचा शोध या एका वाक्यात प्रस्तुत लेखकाने जॉन रॉबिन्सन यांच्या सुमारे पन्नास वर्षांच्या प्रदीर्घ कालावधीतील लिखाणाचे वैशिष्ट्य नमूद केले आहे. रॉबिन्सन यांनी निर्देशिला 'दुसरा पेचप्रसंग' व केन्सवाद्यावर प्रहार करण्याची धारधार लेखणी यांचे विवेचन करणारा लेखकाचा प्रस्तुत लेख निश्चितच

विचार करण्याजोगा आहे.

जवाहरलाल नेहरूंच्या संदर्भात त्यांच्या आर्थिक विचारधारेचा व आर्थिक विश्वाचा दातारांनी प्रदिर्घ लेखात करून दिलेला परिचय व आढावा अत्यंत चिंतनीय व सखोल स्वरूपाचा आहे. या मांडणीत एक समतोल दिसतो. नेहरूंच्या आर्थिक विचारसरणीबाबत खूपच परस्पर विरोधी मते मांडण्यात येतात. नेहरूंची जीवनदृष्टी समजावून घेण्यासाठी त्यांच्या आर्थिक विचारांचा मागोवा उपयुक्त ठरतो. समाजवादी विचारसरणीने भारावलेल्या नेहरूंच्या विचाराचे स्पष्ट प्रतिबिंब त्यांनी १९३३ साली दिलेल्या 'Wither India' या लेख मालिकेत स्पष्ट होतो. वैचारिक पातळीवर नेहरूंनी समाजवादाचा पुरस्कार सातत्याने केला. १९३६ साली लखनौ काँग्रेसच्या अध्यक्षपदावरून बोलताना त्यांनी समाजवादाचा केलेला पाठपूरावा उघड व स्पष्ट होता. मानवी समाजाच्या ऐतिहासिक स्थित्यंतरात भांडवलशाहीने महत्त्वाची व प्रागतिक भूमिका नेहरूंनी क्षात घेतली. पण वर्तमानातील समस्या सोडवण्यास भांडवलशाही असमर्थ ठरेल असे त्यांचे प्रतिपादन होते. साम्यवादी मार्गाबद्दल नेहरू अहमत होते व समाजवादी विचाराचा पाठपूरावा करण्यात आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी नियोजनबद्ध पयत्न करण्याची आवश्यकता त्यांना अभिप्रेत होती.

नेहरूप्रणित विकास प्रतिमानातील मुख्य घटकाची चर्चा प्रस्तुत लेखात केली आहे. व त्या आधारे नेहरूप्रणीत प्रतिमानातील आशय व्यक्त होतो. जवाहरलाल नेहरूंनी समाजवादाचा पुरस्कार केला तरी समाजवादी व्यवस्थेबाबत त्यांच्या कल्पना बदलत गेल्या. नेहरूंच्या आर्थिक धोरणाबाबत समकालीन टिकाकारांचे आक्षेप शासनसंस्थेची

भूमिका या संदर्भात स्पष्ट होतात व त्याचे विवेचन दातारांनी अत्यंत अभ्यासपूर्ण शैलित केले आहे.

दातारांनी नमूद केल्याप्रमाणे नेहरूंनी पुस्कारलेल्या धोरणांचा विचार करून त्यांना चुक किंवा बरोबर ठरवणे फारसे सोपे नाही. नेहरूंचे आर्थिक विचार लक्षात घेतांना त्यांना समाजवादी, उजवे किंवा डावे असे लेबल चिकटवणे निरर्थक आहे. नेहरूंची आर्थिक समस्यावरील लेखन काँग्रेसपक्षाचा कार्यक्रम व कृती यांच्या पार्श्वभूमीवर विचारात घ्यावी लागते. नेहरूंनी आर्थिक प्रश्नाचा विचार करताना पोथिनिष्ठ भूमिका घेतली नाही. दातारांनी नेहरूंच्या आर्थिक विचार व त्या विचारांचा आर्थिक नियोजनावरील प्रभाव अत्यंत समर्थपणे अधोरेखित केला आहे हे या लेखाचे वैशिष्ट्य ठरू शकते.

नोबेल पारितोषिक प्राप्त अमर्त्य सेन यांनी असमानता, गरीबी, दुष्काळ-सामान्य जनतेचे कल्याण या विषयाचे विश्लेषण करतांना धोरण विषयक बाबींचा विचार केला. सेन यांच्या अर्थशास्त्रीय कामगिरीचा विचार करतांना केवळ निवड समितीने उल्लेखिलेल्या बाबी विचारात घेणे आवश्यक नाही असे लेखकाला वाटते. या लेखात सेन यांनी अर्थशास्त्रात काय भर घातली या प्रश्नांचा मर्यादीत उहापोह केला आहे. सेन यांनी आपले म्हणणे रूढ अर्थशास्त्राच्या पद्धतीने रूढ अर्थशास्त्राच्या चौकटीत मांडले याकडे लेखकाने लक्ष वेधले आहे.

अविकसीत देशाच्या समस्येविषयी सेन यांचे विवेचन लेखकाने साध्या व प्रवाही भाषेत केले आहे. सेन यांच्या मते दुष्काळाचे भूकबळी, कुपोषण किंवा रोजगाराचे दुर्भिक्ष यासारखे परिणाम

नैसर्गिक आपत्ती या स्वरूपात न बघता सामाजिक अपयश या स्वरूपात बघायला होते. सेन यांनी धोरणविषयक बाबींचा, विशेषतः भारताच्या संदर्भात जीन ड्रेझ यांच्या बरोबर लिहलेल्या पुस्तकात अधिक स्पष्टपणे विचार केला आहे. सेन यांचे विवेचन व मुलभूत योगदान वर्तमान परिस्थितीच्या किंवा परिप्रेक्षेतून घेतले जाणे अपेक्षित होते. परंतु हा लेख प्रासंगिक निमित्ताने लिहला असल्यामुळे प्रस्तुत लेखाला मर्यादा पडली.

गाडगीळाच्या विचारांचे परिशिलन करतांना वर्तमानाचा संदर्भ असलेल्या समस्याबाबत त्यांचे विचार उपयुक्ततावादी दृष्टिकोनातून समजून घेण्याच्या दृष्टीने प्रस्तुत लेख दातारांनी निवडला. केंम्ब्रिज विद्यापीठास सादर केलेला त्यांचा प्रबंध 'भारतातील उद्योगाची उत्क्रांती' या विषयांवर होता. भारताची विकासनीती आणि त्यातील औद्योगिक क्षेत्राचे महत्व या संबंधात त्यांनी वेळोवेळी लिखाण केले. चौथी पंचवार्षिक योजना आखली गेली तेव्हा गाडगीळ नियोजन आयोगाचे उपाध्यक्ष होते. या पार्श्वभूमीवर औद्योगिकीकरण हा केंद्रबिंदू ठेवून या लेखाची आखणी केली आहे. प्रस्तुत लेखामध्ये दुसऱ्या भागात नियोजनाच्या प्रक्रियेशी गाडगीळांचा जवळून व प्रदिर्घ आलेला संबंध यांचा उहापोह करण्यात आला आहे. प्रस्तुत लेखाच्या शेवटच्या भागात वर्तमान संदर्भात गाडगीळांच्या विचाराचे महत्व स्पष्ट करण्यापूर्वी गाडगीळांच्या विचाराबाबत कॉ. डांगे यांनी मांडलेले विचार लेखकाने अधोरेखित केले आहे.

गाडगीळांचा भर नेहमी प्रयोगशिलतेवर होता. १९३० मध्ये गोखले राज्यशास्त्र व अर्थशास्त्र संशोधन संस्था स्थापन करून वस्तूनिष्ठ पद्धतीने

आर्थिक-सामाजिक वास्तवाचे आकलन होण्याच्या दृष्टीने आर्थिक-सामाजिक क्षेत्रातील समूचित संशोधन पद्धती विकसीत करून धोरणात्मक मार्गदर्शन करण्यात त्यांचे योगदान अत्यंत मौलिक आहे.

वर्तमानातील समस्याबाबत आपली मते रोखठोक किंबहुना वादळी पद्धतीने मांडणारे व्यक्तिमत्व म्हणून वि.म. दांडेकरांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागतो. गरिबांचे मापन, गरिबी व असमानता यांचा संबंध आणि गरिबी निर्मूलनाचे उपाय याबाबत जे विविध अभ्यास झालेत त्यांना दांडेकर व रथ यांच्या लेखाने एक प्रकारे सुरुवात झाली असे मानले जाते. संघटित कामगारांबाबत दांडेकरांनी जे विवेचन केले त्याचा प्रस्तुत निबंधात विचार केला आहे. भारतातील वर्गकलहाच्या विवेचनात कामगारांच्या भूमिकेचा प्रश्न पहिल्यांदा ग.रा. भटकळ स्मृती व्याख्यानात मांडला गेला व या अनुषंगाने लेखकाने दांडेकरांच्या प्रतिपादनाचा आढावा घेतला आहे.

निबंधाच्या पहिल्या भागात दांडेकरांच्या लिखाणातील अंतर्गत वसाहतवाद ही कल्पना विशद केली आहे, तर दुसऱ्या भागात या कल्पनेवरील विविध मतांचा आढावा घेतला आहे. तर शेवटच्या भागात वर्तमान समस्यांच्या संदर्भात हा वाद विवाद गैरलागू ठरेल का? या विचारमंथनातून वर्तमान संदर्भात काही धडे मिळू शकतात का? या प्रश्नांच्या अनुरोधाने विचार केला आहे. दांडेकरांनी सुरू केलेल्या विचार प्रवर्तक विवादाचे शैक्षणिक मूल्य कायमच राहिल हा लेखकाने काढलेला निष्कर्ष वास्तवतेला धरून आहे.

२००१ सालचे अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषीक जॉर्ज अँकरलोव्ह, स्पेन्स व जोसेफ स्टिगलिटझ या तीन अर्थशास्त्रांना मिळाले.

लेखकांच्या मते अनेक कारणामुळे २००१ च्या अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक विजेत्या या अर्थशास्त्रांच्या योगदानाबाबत जास्त विचार होणे आवश्यक आहे. स्टिगलिटझ यांचे लिखाण वेळोवेळी इतर सहकाऱ्यां बरोबर झाले.

वास्तवातील बजारपेठाची कार्यपद्धती रूढ अर्थशास्त्राच्या अपेक्षा व गृहितापेक्षा वेगळी असल्याच्या धोरणात्मक मुद्द्या जोसेफ स्टिगलिटझ यांनी सविस्तर केलेला असल्याने या निबंधाची रचना स्टिगलिटझ यांच्या विचारांच्या संदर्भात केली आहे. स्टिगलिटझ यांच्या विवेचना संदर्भात प्रस्तुत लेखात दातारांनी रूढ अर्थशास्त्र व बाजारपेठ माहितीचे अर्थशास्त्र, भांडवलशाही व समाजवाद, किंमती व प्रोत्साहने, स्पर्धा, शोध व तांत्रिक प्रगती, विकेंद्रीकरण, खाजगीकरण इत्यादी विषयांच्या संदर्भात संशोधकीय दृष्टीकोन समोर ठेवून मुलभूत आर्थिक विवेचन प्रस्तुत लेखात सुत्रबद्ध केले आहे. या विवेचनाचा वर्तमानाशी संबंध जोडल्यामुळे एकूणच विवेचन अत्यंत सुत्रबद्ध व तर्कशुद्ध आहे.

प्रा.वकील, प्रा.दांतवाला, प्रा.लकडावाला या परंपरेतील प्रा. ब्रम्हानंद शेवटचा दुवा ठरतात. प्रा. ब्रम्हानंद हे मुंबई विद्यापिठात दातारांचे 'Ph.D.' चे मार्गदर्शक होते. या निमित्ताने प्रस्तुत लेखकाचा प्रा. ब्रम्हानंदांशी जो घनिष्ठ संबंध आला व त्यांचा मृत्यू या निमित्ताने दातारांना प्रा. ब्रम्हानंद यांचे जाणवलेले व्यक्तिमत्व प्रस्तुत लेखात अत्यंत तरलतेने रेखाटले आहे.

प्रा. ब्रम्हानंद यांचे सर्वात महत्वाचे योगदान म्हणजे सी.एन. वकील यांच्या सहकार्याने दुसऱ्या पंचवर्षिक योजनेवरील त्यांची अभ्यासपूर्ण भाष्य व 'वेतन-वस्तू' प्रतिमानाच्या रूपाने त्यांनी दिलेला

पर्याय होय.

ब्रम्हानंद यांचे विचार जरी सर्वमान्य झाले नाहीत तरी वर्तमान समस्यांवर आपली मते लोकांसमोर परखडपणे लोकांसमोर मांडण्याचा त्यांच्या स्वभाव विशेषतः बुद्धिमंतांच्या वर्तुळात आदर्श ठरावा असे लेखकाचे मत आहे. संशोधक, शिक्षक व आर्थिक प्रश्नाबाबत सार्वजनिक चर्चा या माध्यमातून अर्थशास्त्राशी भिडलेले त्यांचे व्यक्तीमत्व वैशिष्टपूर्ण आहे.

भांडवलशाहीतील स्थित्यंतराचा डोळसपणे मागोवा घेणारे व साम्यवादी म्हणणाऱ्या व्यवस्थाच्या प्रगतीचा आढावा घेणारा भाष्यकार म्हणून पॉल स्वीड्जी यांच्या व्यक्तिमत्वाचा विचार करता येईल.

'इतिहासांचा अंत' असे न मानता समकालीन भांडवलशाहीतले बदल अभ्यासकांची गरज लक्षात घेता स्वीड्जी यांचे विचार उपयुक्त पडतील असे लेखकाला वाटते. पॉल स्वीड्जी यांचे बरेचशे लिखाण प्रगत भांडवलशाहीतील समस्याबद्दल असून अमेरिकन अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात मांडले आहे. भांडवलशाही व्यवस्थेतील पेचप्रसंगाचे विवेचन व त्याचवेळी साम्यवादी देशांची समाजवादच्या मार्गाने जी वाटचाल चालू होती त्याचे विश्लेषण करण्याचे काम स्वीड्जी यांनी केले. प्रस्तुत लेखात भांडवलशाहीतील विविध स्थित्यंतरे, समाजवादी व्यवस्था मधील बदल व केन्स यांच्या अर्थशास्त्र या तीन विषयांच्या अनुषंगाने स्वीड्जी यांच्या योगदानावर दातार यांनी अभ्यासपूर्ण प्रकाशझोत टाकला आहे.

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघासारख्या संघटनेतील मतांतरे सार्वजनिक करणारा विचारवंत म्हणून स.ह. देशपांडेच्या व्यक्तिमत्वाचा एक पैलू समोर येतो.

शेती अर्थशास्त्र, ग्रामीण विकास हा त्यांचा चिंतनाचा व अभ्यासाचा खास विषय. पुस्तकातील सिध्दांताचा भारतीय वास्तवाशी मेळ घालण्याचा त्यांचा प्रयोगशिल दृष्टीकोन व प्रयत्न नाशिकची फड पध्दती, कोसबाडचा अनुताई वाघांचा प्रकल्प, देवल यांचे म्हैसाळ प्रकल्प यासारख्या विषयांतून दिसतो. अर्थशास्त्रीय चिकित्सा करतांना सामाजिक संस्थांचा घटक विचारात घेतांना वास्तवाच्या जवळ नेण्याचा प्रयत्न हे त्यांचे मोठे योगदान होय.

रा.ह. पाटील यांनी नॅशनल स्टॉक एक्सचेंच्या (एन.एस.ई) उभारणी जी महत्वपूर्ण कामगिरी केली ती नोंद करण्याजोगी आहे. एन.एस.ई मुळे भारतीय भांडवल बाजाराला अव्वलस्थान मिळून खरीखुरी क्रांति झाली. त्यामध्ये रा. ह. पाटीलांचे दृष्टेपण व कर्तृत्व लेखकाने अत्यंत तटस्थपणे अधोरेखित केले आहे. पटेल समिती, नरसिंह समिती या समित्यांच्या कामकाजात पाटील यांनी अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावली. भांडवल बाजार, कंपनीवित्त, वित्तबाजारातील सुधारणा, मुद्राधोरण या क्षेत्रातील त्यांच्या व्यासंग व लेखन व त्यातून अर्थतज्ञ पाटील म्हणून दातारांना भावलेले रूप प्रस्तुत लेखात खूपच मनोवेधक आहे.

कांता रणदिवे यांची व्यावसायिक कारकिर्द १९५० ते १९९५ या प्रदिर्घ स्वरूपांची होती. रणदिवेचा वैचारिक प्रवास व त्यांचा वेध अत्यंत सुलभरित्या घेणे हा लेखाचा हेतू आहे व तो बराचसा साध्य झाला आहे. उत्पन्न वाटप (व त्यातील विषमतः) हा रणदिवेबाईंचा एक कायमचा अभ्यासाचा विषय. त्यांचे एक प्रमुख पुस्तक 'The income Distribution: The unsolved puzzle' हे आहे. हे पुस्तक अभ्यासकांना अधिक उपयुक्त ठरते

त्यांचा उल्लेख लेखकांने केला.

दारिद्र्य निर्मूलन, संघटित कामगार, शहर आणि खेडे यातील बदलणारे संबंध व समतोल इत्यादीवरिल रणदिवे यांचे भाष्य यावर लेखकाने मोजक्या शब्दात परंतू अभ्यासपूर्ण प्रकाश टाकला आहे.

प्रस्तुत पुस्तकातील प्रत्येक लेखाच्या शेवटी त्या अनुषंगाने दिलेली विस्तृत संदर्भसूची अर्थशास्त्राच्या अभ्यासकांना व संशोधकांना उपयुक्त ठरणारी आहे. दातारांनी म्हटल्याप्रमाणे या पुस्तकांतील चरित्र लेख वाचकांच्या मनात संबंधित व्यक्तीमत्वाबाबत व विचाराबाबत अर्थशास्त्र अभ्यासकांना प्रेरणादायी व जिज्ञासा निर्माण करणारी ठरतील. एक वेगळाच वाचनानूभव या पुस्तकातून मिळतो.

निवडक पाश्चिमात्य व भारतीय अर्थतज्ञांच्या विचाराचा व व्यक्तीमत्वाचा वेध घेणारा हा ग्रंथ म्हणजे एक महत्वाचा संदर्भस्त्रोत ठरतो व त्याचे संदर्भमूल्य सहज लक्षात येते.

◆◆◆

शिवप्रसाद सदानंद जायस्वाल महाविद्यालय, अर्जुनी मोर, जि.गोंदिया
येथे संपन्न झालेल्या

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेचे ३९ वे वार्षिक अधिवेशन (२०१४-१५)

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेचे ३९ वे वार्षिक अधिवेशन दि. ३१ जानेवारी व १ फेब्रुवारी २०१५ (शनिवार व रविवार) रोजी शिवप्रसाद सदानंद जायस्वाल महाविद्यालय, अर्जुनी मोर, जि.गोंदिया अतिशय दुर्गम भागातील आणि आयोजन महाविद्यालयाच्या रौप्य महोत्सवी वर्षात संपन्न झाले. उद्घाटन सोहळ्याचे अध्यक्ष मा.श्री. लुणकरणजी चितलंगे हे होते. उद्घाटक डॉ. श्रीनिवास खांदेवाले होते. प्रमुख उपस्थितीमध्ये ३९ व्या वार्षिक अधिवेशनाच्या अध्यक्षा डॉ. वनिता चोरे, कार्याध्यक्षा डॉ. सौ. मुक्ता जहागिरदार, डॉ.वासुदेवराव भांडारकर, प्राचार्य वसंतराव पाटणकर, सचिव डॉ.आर.बी. भांडवलकर व महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. संजीव पाटणकर हजर होते. दीप प्रज्वलनानंतर उपस्थितांचे पुष्पगुच्छ देवून स्वागत करण्यात आले. उद्घाटन सोहळ्याचे प्रास्ताविक प्राचार्य डॉ.संजीव पाटणकर यांनी केले. परिषदेच्या कार्याबाबतची माहिती डॉ.आर.बी.भांडवलकर सचिव यांनी दिले. परिषदेच्या कार्याध्यक्षा डॉ.सौ. मुक्ता जहागिरदार यांनी मनोगत व्यक्त केले. मान्यवरांच्या उपस्थितीत अधिवेशनानिमित्त स्मरणिकेचे प्रकाशन करण्यात आले. डॉ. वासुदेव भांडारकर यांनी मनोगत व्यक्त केल्यानंतर उद्घाटक डॉ. श्रीनिवास खांदेवाले यांनी उद्घाटनपर भाषण केले. याप्रसंगी अर्थमीमांसा ह्या

संशोधन पत्रिकेचे विमोचन करण्यात आले. ३९ व्या वार्षिक अधिवेशनाच्या अध्यक्षा डॉ.वनिता चोरे यांनी 'मानव विकास : संदर्भ महाराष्ट्र' या विषयावर अभ्यासपूर्ण अध्यक्षीय भाषण केले. उद्घाटन सोहळ्याचे अध्यक्ष मा.लुणकरणजी चितलंगे यांनी अधिवेशनास शुभेच्छा देवून या भागातील अर्थव्यवस्थेच्या अभ्यासाची अपेक्षा व्यक्त केली. उद्घाटन सोहळ्याचे संचालन डॉ.काकडे यांनी तर आभार प्रदर्शन प्रा.भारत राठोड यांनी केले.

भोजनावकाशानंतर अधिवेशनाच्या पहिल्या सत्रामध्ये 'आदान-प्रदान विश्लेषण' या विषयावरील सत्राच्या अध्यक्षा डॉ. स्नेहा देशपांडे सूत्रसंचालक डॉ.करमसिंग राजपूत आणि वृत्तसंकलक म्हणून प्रा. सिद्धार्थ मेश्राम यांनी कार्य केले. सदर विषयाच्या चर्चेत डॉ.प्रशांत हरमकर, संतोष मोहदरे, डॉ.भारत राठोड, डॉ.एच.ए.हुद्दा यांच्यासह डॉ.श्रीनिवास खांदेवाले, डॉ.दि.व्यं.जहागिरदार, डॉ.मुक्ता जहागिरदार, डॉ.वनिता चोरे इत्यादींनी सहभाग दर्शविला. चहापानानंतरच्या दुसऱ्या 'अन्नसुरक्षा विधेयक आणि भारत' या विषयावरील सत्राचे अध्यक्ष डॉ.प्रशांत हरमकर सूत्रसंचालक प्रा.निवृत्ती पिस्तुलकर आणि वृत्तसंकलक प्रा. गजानन भारती यांनी जबाबदारी पार पाडली. या विषयावर शोधनिबंध

सादर करणाऱ्यांची संख्या मोठी होती ऐनवेळेच्या चर्चेमध्ये डॉ.श्रीनिवास खांदेवाले आणि डॉ.अंजली कुळकर्णी यांनी आपले विचार व्यक्त केले.

वार्षिक अधिवेशनाच्या निमित्ताने घेण्यात नाणेकर व पिंपरकर स्मृती व्याख्यानमालेचे प्रमुख वक्ते तिबेटीयन नागरिक फून्त्सोक तोपक्याल यांनी विदर्भातील रहिवाश्यांसोबतचे अनुभव कथन केले. व्याख्यानाचे अध्यक्ष डॉ.वनिता चोरे आणि प्रमुख उपस्थितीमध्ये प्राचार्य डॉ.संजीव पाटणकर, डॉ. मुक्ता जहागिरदार व डॉ.आर.बी.भांडवलकर हजर होते. व्याख्यानाचे प्रास्ताविक डॉ.सौ.मुक्ता जहागिरदार यांनी केले. संचालन व आभार प्रदर्शन डॉ.आर.बी.भांडवलकर यांनी केले.

अधिवेशनाच्या दुसऱ्या दिवशी पहिल्या सत्रामध्ये अर्थशास्त्रातील जुन्या ग्रंथावर विचारमंथन ह्या उपक्रमाचे तिसरे पुष्प डॉ. श्रीनिवास खांदेवाले यांनी Das Capital ह्या ग्रंथावर आपले अभ्यासपूर्ण विचार व्यक्त केले. ह्या सत्राच्या अध्यक्षा डॉ. वनिता चोरे ह्या होत्या प्रमुख उपस्थितीमध्ये प्राचार्य डॉ. संजीव पाटणकर, डॉ.सौ.मुक्ता जहागिरदार, डॉ.आर.बी.भांडवलकर हजर होते. कार्यक्रमाचे संचालन प्रा.मेश्राम यांनी तर आभारप्रदर्शन डॉ.आर.बी.भांडवलकर यांनी केले.

दुसऱ्या दिवशीच्या तिसऱ्या सत्रामध्ये 'विदर्भातील फळ उत्पादन' (जिल्हा निहाय) या विषयावरील सत्राचे अध्यक्ष डॉ. प्रशांत काटोले सूत्रसंचालक डॉ.रूपेश कोल्हे तर वृत्तसंकलक म्हणून प्रा.डी.एस.गुर्जर यांनी जबाबदारी पार पाडली. सदर विषयावर संशोधकांनी अभ्यासपूर्ण शोधनिबंध सादर केले. चहापानानंतर वार्षिक अधिवेशनाचे निमित्ताने ३९ वी वार्षिक सर्वसाधारण सभा डॉ. वनिता चोरे

यांचे अध्यक्षतेखाली संपन्न झाली. आमसभेच्या सुरुवातीला प्रा. बाळ कुळकर्णी, प्राचार्य अण्णासाहेब वैद्य इत्यादी दिवंगत सदस्यांना श्रद्धांजली अर्पण करण्यात आली. त्यानंतर अध्यक्षाचे परवानगीने सभेचे कामकाज सुरू झाले. मागील सभेचे इतिवृत्त वाचून कायम करणे, मागील आर्थिक वर्षाचा परिषदेचा आणि अर्थमीमांसाचा हिशोब सादर करण्यात आले व त्यास मान्यता देण्यात आली. पुढील ४० व्या वार्षिक अधिवेशनाकरिता १) नवअभिमतपंथी अर्थशास्त्र आणि वितरणातील विषमता २) भारतातील निर्माणी क्षेत्राची वर्तमान स्थिती आणि समस्या (मेक इन इंडियाच्या संदर्भात) ३) विदर्भातील पिण्याच्या पाण्याची समस्या जिल्हानिहाय आढावा हे तीन विषय निश्चित करण्यात आले.

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेतर्फे डॉ. खांदेवाले यांना जीवनगौरव पुरस्कार देण्यात आला आहे. त्याबद्दल आपल्या परिषदेतर्फे त्यांचे अभिनंदन करण्यात आले. अमरावती व नागपूर परिक्षेत्राच्या सचिवांनी मुदतपूर्व काम करण्यास असमर्थता दर्शविल्यामुळे अमरावती परिक्षेत्राकरिता डॉ. राजेश चव्हाण व नागपूर परिक्षेत्राकरिता डॉ. गणेश मायवाडे यांची सचिव म्हणून अविरोध निवड करण्यात आली. ४० व्या वार्षिक अधिवेशनाकरिता अध्यक्ष म्हणून डॉ. विनायक देशपांडे, नागपूर यांची तर उपाध्यक्ष म्हणून डॉ.सुरेश जगताप अमरावती यांची अविरोधपणे निवड करण्यात आली. त्यानंतर पीएच्.डी. प्राप्त आणि विशेष प्राविण्यप्राप्त करणाऱ्यांचा शाल, श्रीफळ व पुष्पगुच्छ देवून सत्कार करण्यात आला. यामध्ये डॉ.वर्षा गंगणे, डॉ.सतीश जाधव, डॉ.राजु श्रीरामे, डॉ. रवि सोरते आणि प्रा. निवृत्ती पिस्तुलकर यांचा

महाराष्ट्र राज्य उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ पुणे सदस्य म्हणून नियुक्ती झाल्याबद्दल सत्कार करण्यात आला. तसेच प्रा. सोनल जनबंधू व प्रा. डी.एस.गुर्जर यांना डॉ. श्रीनिवास खांदेवाले व डॉ.दि.व्यं.जहागिरदार प्रोत्साहनपर पारितोषिक आणि डॉ.वर्षा गंगणे यांना स्व. मोतीरामजी हनवंते स्मृती पारितोषिक प्राप्त झाल्याबद्दल सत्कार करण्यात आला.

स्व.प्रा.भास्कर ढाले यांचे स्मृतीप्रित्यर्थ विदर्भातील विविध महाविद्यालयातून व्याख्यान आयोजित करण्याकरिता श्रीमती सरोज भास्कर ढाले यांनी रुपये २५,०००/- ची देणगी दिल्याबद्दल त्यांचे अभिनंदन करण्यात आले. अर्थमीमांसा ह्या संशोधन पत्रिकेच्या सल्लागार मंडळामध्ये डॉ. श्रीनिवास खांदेवाले (नागपूर), डॉ.प्रमोद लाखे (नागपूर), डॉ.जे.एम.काकडे(चंद्रपूर), डॉ.प्रशांत हरमकर (अमरावती) यांचा समावेश करण्यात आला. प्रा.धीरज कदम(नागपूर) यांनी विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेची वेबसाईट विनामूल्य तयार करून देण्याचे मान्य केले त्यांचे पुष्पगुच्छ देवून अभिनंदन व आभार व्यक्त करण्यात आले. डॉ. आर.बी.भांडवलकर यांच्या कार्याचा गौरव डॉ.विनायक देशपांडे यांचे हस्ते शाल, श्रीफळ व पुष्पगुच्छ देवून सत्कार करण्यात आला. याप्रसंगी डॉ.सौ.मुक्ता जहागिरदार यांनी मनोगत व्यक्त केले. अशा पद्धतीने खेळीमेळीच्या वातावरणात आमसभा संपन्न झाली.

अधिवेशनाचा समारोप संस्थेचे सचिव मा. मुकेशजी जायस्वाल यांचे प्रमुख उपस्थितीमध्ये महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ.संजीव पाटणकर यांचे अध्यक्षतेखाली संपन्न झाला. यावेळी प्रमुख वक्ते म्हणून राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाचे प्रभारी कुलगुरू डॉ. विनायक देशपांडे उपस्थित होते

तसेच समाजविज्ञान शाखेचे अधिष्ठाता डॉ. भूपेश चिकटे, कार्याध्यक्ष डॉ.सौ.मुक्ता जहागिरदार, डॉ.आर.बी. भांडवलकर, उपाध्यक्ष डॉ. सुरेश जगताप आणि परिषदेच्या अध्यक्षा डॉ.वनिता चोरे उपस्थित होत्या. यावेळी परिषदेच्या वतीने प्राचार्य डॉ. संजीव पाटणकर व स्थानिक कार्यवाह डॉ.एस.पी.झांबरे यांचा शाल व श्रीफळ देऊन सत्कार करण्यात आला. यावेळी नागपूर व अमरावती महसूल क्षेत्रातील प्रतिनिधींनी दोन दिवसीय आयोजित अधिवेशनाच्या आयोजनाबाबत आपले मनोगत व्यक्त केले. विदर्भातील अर्थशास्त्र अभ्यासक, पत्रकार, विद्यार्थी आणि व्यवस्थापन मंडळ ज्यांचे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष सहकार्य लाभले अशा सर्वांचे परिषदेच्या वतीने आभार मानण्यात आले. त्यानंतर परिषदेचे अध्यक्ष प्रा.डॉ.वनिता चोरे यांनी अधिवेशनाचे कामकाज संपल्याचे जाहिर केले.

राजेश चव्हाण

गणेश मायवाडे

सचिव,

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद

◆◆◆